

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
SHARQ FILOLOGIYASI VA FALSAFA FAKULTETI
ARAB FILOLOGIYASI KAFEDRASI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Arab tilida sermahsul soʻz yasalish usullari

**(An-naim va x.k. baranovlarning “Арабско-русский словарь” qomuslari
asosida)**

Annotatsiya-ushbu bitiruv malakaviy ishi arab tilidagi sermahsul soʻz yasalish usullarining morfologik va semantik tahliliga bagʻishlangan. Arab tilidagi “Ishtiyoq” mavzusi hamda ushbu tilda soʻz yasalish usullari oʻrganilib tahlil qilingan.

Bajardi: “Arab filologiyasi ”

Kafedra 4-kurs talabasi

Jaʼfarova D.M. _____

Ilmiy rahbar: “Arab filologiyasi” kafedra
kat.oʻqit. Shomaqsudova M.A. _____

Toshkent – 2014

HIMOYAGA RUHSAT BERILDI:

Fakultet dekani:

f.f.n., dots. Q.Sh. Omonov

Kafedra mudiri:

kat. o'qit. N.M. Orifxo'jayev

MUNDARIJA

KIRISH	4
I BOB. ISHTIQOQ HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT	9
1.1 Ishtiyoqning ichki guruhlar va turlari.....	16
1.2 Harflarning so'z ma'nosiga ta'siri.....	25
II BOB. ISHTIQOQ VA TIL HODISALARI	33
2.1Shakllarning muvofiq kelishi va ma'nolarning farqlanishi (اتفاق المباني و اختلاف المعاني).....	33
2.2Addod(الأضداد).....	37
2.3Shakllarningfarqlanishi va ma'nolarning muvofiq kelishi (اختلاف المباني و اتفاق المعاني).....	41
2.4Yangi ma'noli so'zlarning shakllanishi (التوليد الدلالي).....	45
XULOSA	56
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	59
ILOVA	62

KIRISH

*Sogʻlom xalq – sogʻlom millatgina,
buyuk ishlarga qodir boʻladi.*

Islom Karimov.

Davlat siyosatidagi donishmandlik – taraqqiyot va farovonlikni taʼminlashga qaratilgan saʼy-harakatlar, tadbirlarning aniqligida namoyon boʻladi.

Davlat rahbarining donishmandligi – mamlakat taraqqiyotini, xalqning tinchligini oʻziga bosh maqsad qilib olib, uni sobit qadamlik bilan amalga oshirishida koʻzga tashlanadi.¹

Oʻzbekistonning Prezidenti Islom Karimovning va Respublika hukumatining oʻsib kelayotgan avlodga eʼtibori, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish sohasidagi siyosati aynan shunday mohiyatga egadir.

Islom Karimovning keyingi oʻn yil davomidagi faoliyatiga nazar tashlansa, asarlari, maʼruzalari koʻzdan kechirilsa, bir haqiqat namoyon boʻladi: barkamol avlodni tarbiyalab yetishtirish – bu, yurtboshimizning yuragidan chuqur oʻrin olgan, doimo diqqat markazida turgan, yuksak orzu – intilishlari va umid – ishonchiga aylangan maqsaddir.

Mustaqilligimiz sharofati tufayli tariximiz, maʼnaviy qadriyatlarimiz boy va koʻhna madaniyatimiz, merosimizga munosabat keskin oʻzgarib, uzoq moziyda yashab, oʻlmas asarlar yaratib kelgan allomalarning ijodidan keng xalq ommasini bahramand qilish borasida salmoqli ishlar amalga oshirimoqda. Mustaqil Oʻzbekistonimizda buyuk tariximizga boʻlgan munosabat batamom oʻzgarganligini koʻrish mumkin. Azaldan umuminsoniy qadriyatlar, madaniyat va maʼrifatning mustahkam poydevori deb sanalgan tarixiy shaxslar, allomalarga eʼtibor kuchaydi, bunday allomarning asarlari keng koʻlamda oʻrganilib, ijtimoiy va madaniy hayotimizga tobora singib bormoqda. Shu

jumladan, tilshunoslik ilmiga, xususan arab tilshunosligi ilmiga katta xissa qoʻshgan olimlar nafaqat bizning zaminimizdan balki rus, nemis, fors, arab va

¹Karimov I.A. Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda. -T.: Oʻzbekiston, 2000. –B.246.

boshqa millatlardan yetishib chiqqanlar. Mahmud az-Zamahshariy, Nosir ibn Abdussayyid al-Mutarriziy, Abul Fadl al-Baqqoliy, Ibn Malik, Ibn Aqiyl, B.M. Grande, B.M.Belkin va boshqa ko'plab olimlarning har biri arab tilshunosligiga, grammatikasiga, lug'atshunosligiga, tafsir ilmi va boshqa ilmlarga oid o'nlab asarlar muallifi hisoblanadilar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach ko'plab davlatlar bilan o'zining diplomatik aloqalarini o'rnatdi. Uning sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalari rivojlana boshlandi. Ta'lim tizimida keng o'zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, tilga katta e'tibor qaratildi. Xususan, vatanimizning mustaqillikka erishishi fanning ayrim sohalari oldiga qo'yilgan sun'iy to'siqlarni olib tashladi. Sharq tillarini, xususan arab tilini o'rganish sohasidagi cheklashlar bartaraf etildi.

Yurtimiz

mustaqillikka erishgandan so'ng davlat suvereniteti uchun lozim bo'lgan qonunlarni qabul qildi. Shu qatorida o'zbek tili uchun ham bir qator qonunlar qabul qilinib, davlat tili darajasiga ko'tarildi. O'zbek tilining davlat tili sifatida qabul qilinishi birmuncha avvalroq, ya'ni 1989 – yilda amalga oshirilgan bo'lsa-da, 1991-yildan keyin o'zbek tili gurkirab rivojlandi va dunyo xalqlari ichida o'zbeklar bemalol o'z ona tillarida gapirish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Shu tariqa

o'zbek xalqining ming asrlar davomida shakllangan tarixini o'rganish yo'lga qo'yildi.

Mamlakatimizda yoshlarning

ta'lim olishi, axborot- kommunikatsiya texnologiyalarini faol o'zlashtirishi, zamonaviy kasb-hunar, xorijiy tillarni o'rganishi uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan. Bugun yoshlarimiz ana shunday ulkan imkoniyatlardan samarali foydalanmoqda. Xususan, ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida yuz minglab o'g'il- qizlarimiz muayyan mutaxassislik bo'yicha ta'lim olish bilan birga xorijiy tillarni puxta o'rganmoqda.

Prezidentimiz Islom

Karimovning 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan “Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi qarori bunday yigit-qizlar safini yanada kengaytirish, ularning xalqaro ko'lamda ilm olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish, xorijiy tillarni bilish darajasini yuksaltirishda muhim

dasturulamal bo'lmoqda. Ushbu hujjat mamlakatimizda zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning ilg'or uslublarini joriy etish yo'li bilan o'sib kelayotgan yosh avlodni chet tillariga o'qitish, xorijiy tillarni puxta biladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, har sohada xalqaro hamkorlik va muloqotni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit va imkoniyatlar yaratmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Barchamizga ma'lumki, arab tili dunyo tillari ichida murakkabligi jihatidan 3-o'rinda turadigan til hisoblanadi. Arab tili – davlat tili, OAV, adabiy asarlar, fan, yagona yozuv hamda barcha arab mamlakatlari uchun rasmiy til hisoblanadi. Arab tilining ta'sirini o'zbek tilida ham kuzatish mumkin.²

O'ziga xos yozuvi, tovushlari va grammatik qonun- qoidalari bilan boshqa tillardan farqlanib turuvchi arab tilining asosi yoki boshqacha qilib aytganda, o'zagi "Ishtiyoq" (" So'z yasalishi") da namoyon bo'ladi. Arab tilidagi "Ishtiyoq" avval ham, bugungi kunimizga qadar ham dolzarb mavzu hisoblangan. Arab tilini ishtiyoqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu mavzu ilgari ham, hozirgi kunimizga qadar ham juda dolzarb mavzu hisoblanadi. Chunki, arab tilidagi ko'pgina grammatik va lisoniy hodisalarni o'z ichiga qamrab olgan ishtiyoq tushunchasi juda keng qamrovl mavzu hisoblanadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Bitiruv malakaviy ishimiz mavzusi " Arab tilida sermahsul so'z yasalish usullari" (" Ishtiyoq") bo'lib, bu mavzu umumiy tarzda arab tadqiqotchilari tomonidan ko'p o'rganilgan. Asosan bu mavzu arab tilshunos olimlari bo'lmish Abdulhamid Abu Sikkin, Abdussalom Muhammad Horun, Muhammad Hasan Hasan Jabal kabilar tomonidan atroflicha o'rganilgan bo'lib, ularning asarlarida mavzuga oid fikr- mulohazalar, sharhlar o'z ifodasini topgan. Har bir olim ushbu mavzuga turfa xil yondashgan. Rus arabshunoslaridan esa V.M.Belkin o'zining asarlarida ushbu mavzuga doir o'z fikrlarini bildirib o'tgan³. Bu bitiruv malakaviy ishimizda arab tilshunos

²Aliyev.D. Arab leksikologiyasi.–T., 2010. , –B.35.

³В.М.Белкин. Арабскаялексикология. –Москва., 1975.

olimlarining “ Ishtiyoq” mavzusiga oid bildirgan fikrlarini to’laroq o’rganishga hamda arab tilida qanday sarmahsul so’z yasash usullari bor ekanligini aniqlashga harakat qildik.

Bitiruv malakaviy ishining manbalari. Biz ushbu bitiruv malakaviy ishimizda ko’pgina o’zbek va arab tilidagi manbalarga murojaat qildik. Ishtiyoq mavzusi haqida rus olimi V.M.Belkinning “ Arabskaya leksikologiya”, arab tilshunos olimi Doktor Haydar Ali Ne’maning “ظاهرة الاشتقاق”, Doktor Muhammad Hasan Hasan Jabalning “علم الاشتقاق” nomli kitoblarida ma’lumot berilgan bo’lib, ushbu bitiruv malakaviy ishini yozishda yuqorida nomi zikr etilgan manbalardan hamda ulardan o’zlashtirilgan bilimlarni tahlil qilishda “An-Naim” va arabcha-ruscha lug’atlardan foydalandik.

Mavzuning maqsad va vazifalari. Ushbu ilmiy ishimizni yozishdan maqsad arab tilidagi “ Ishtiyoq” mavzusi hamda ushbu tilda so’z yasash usullarini o’rganib tahlil qilishdir. Shu jumladan, bitiruv malakaviy ishimizning I bobida arab tilshunoslarining “ Ishtiyoq”ga oid bildirgan fikrlarini o’rganib, ularni o’zaro qiyoslaganmiz. Umuman olganda, mavzudan ko’zlangan maqsadlarimizni amalga oshirishda biz o’z oldimizga quyidagi vazifalarni qo’ydik:

1. Qadimiy va zamonaviy arab tilshunos olimlarining “ Ishtiyoq” mavzusiga nisbatan bildirgan fikr- mulohazalari hamda sharhlarini o’rganib, ularni yoritish;
2. Ishtiyoqning ichki guruhlar va turlari haqida batafsil ma’lumot berish;
3. Harflarning so’z ma’nosiga qanday ta’sir etishini ko’rsatish;
4. Ishtiyoq va التوليد ، الاقتراض ، اختلاف المباني و اتفاق المعاني ، اتفاق المباني و اختلاف المعاني (so’zlarning shakllanishi, so’zlarni o’zlashtirish, shakllarning farqlanishi va ma’nolarning muvofiq kelishi, ma’nolarning farqlanishi va shakllarning muvofiq kelishi) kabi til hodisalari o’rtasida qanday aloqa mavjud ekanligini izohlab berish.

Bitiruv malakaviy ishining obykti arab tilidagi sermahsul soʻz yasaliş usullarining morfologik va semantik tahlilidir.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti sifatida Doktor Muhammad Hasan HasanJabalning علم الاشتقاق "nomli kitobi hamda "An-Naim" va arabcha-ruscha lugʻatlardan foydalandik.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi. Mazkur bitiruv malakaviy ishi Kirish, olti bandni oʻz ichiga olgan ikki bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlarhamda ilova roʻyhatidan iborat.

I BOB. ISHTIQQOQ HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

So'z yasash degan atildamavjud bo'lgan leksik va grammatika elementlari bir-biriga qo'shish, moslashtirish orqali yangi so'zlarning hosil qilish tushuniladi. Boshqa so'zlardan ularning negizlari tuzilishiga bog'liq bo'lmagan holda hosil qilingan so'zlarning "hosil so'zlari" deb ataladi.

Ucho'zakli bo'lgan arabcha yangi hosil so'zlarning ko'pchilik qismi kengaytirilgan asosga, to'rt harfli asosda asosga. So'z yasash munosabatlari – bugrammatika emas, balki leksik hodisadir. Arab tilida so'z yasash "Ishtiqqoq" deb ataladi.

Arab tilida bular eng sarmahsul va jahontillari ichida ishtiqqoq qonuniyatlari boyliginiqt aynan zari dan barcha sidan ajralib turishiajab emas.

Ishtiqqoq bu so'zning qaytadan hosil bo'lishi, yaratilishi bo'lib, aynan shu jarayonda ishtiqqoqning asosiy maqsadi namoyon bo'ladi. Bunda shunday so'zning hosil bo'lishi nazarda tutiladiki, ushbu so'z (mushtaq qot) avvalgi lug'atlarda umuman tilga olinmagan bo'ladi. Misol uchun insoniyat taraqqiyoti davomida ta'lim, aloqa, asbob- uskunalar, maishiy va hokazo sohalarda yangi so'zlarning hosil bo'lishida ishtiqqoqdan ko'zlangan asosiy maqsad zohir bo'ladi. Masalan :

مطيف (تلفاز) ، مصعد ، مناس (انتركم) هاتف

Televizor, lift, internet, telefon

Ayni shu yangi hosil bo'lgan so'z o'zidan avvalgi so'zning ko'chirma shakli yoki bo'lmasa surati hisoblanadi. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

"المطيف" - "xayol" degan ma'noni berib, bu so'zdan "المطيف" yasalgan, u televizorni anglatadi. U uzoqdagi narsalarni keltirib, ularni ajratib ko'rsatadi, bu narsalar tushga yoki sharoqalarga o'xshagani uchun shunday nomlangan. "الشعلة" - "shu'la" so'zidan "المشعل" – "yondirgich" yoki boshqacha qilib aytsak, "rozetka" so'zining hosil bo'lgan, bu so'zlarning asosida esa umumiy "yoqmoq" degan ma'no bor. Yoki "القبس" so'zidan yasalgan "المقبس" tushunchasi ham shu ma'noni anglatadi. Demak, har qanday yangi hosil bo'lgan so'zning

anglatayotgan mazmuni ma'nosi olingan so'zga muvofiq bo'ladi (aynan o'xshash emas).

“Al-ishtiyoq” atamasii kixilma'noga egabo'lgan. Birinchi holda so'zning ma'nosi inital qin qilish, uning kelib chiqishini aniqlash, uning so'z o'rnini bay'ona o'z qor qalibirlashtirilgan genetika loqalarni aniqlash maqsadlarida so'zning o'z qasosini aniqlash nazarda tutilgan. Mazkur terminning keyinchalik boshqama'noda qo'llanilishiesato'g'ridan-to'g'ri yangi leksika'noli yangi so'zlarni hosil qilish bilan bog'liq bo'lib, “so'zning ikkinchi bir so'zdan so'z yasovchi vahosi larning o'rtasidagi shakl vama'noji ha t dan aloqalarini saqlab qolgan holda yasali shini anglatgan”. Birinchi marta Ibn Jinniyas arida berilgan ushbu keng ta'rif so'z yasali shining to'rt turini belgilash uchun nazariyasos sifatida xizmat qiladi.

Shu o'rinda ishtiyoqqa nisbatan qo'yiladigan shartlarni ham zikr etib o'tishni lozim, deb topdik va ular quyidagilardir:

1. Ikki so'z tarkibidagi asliy harflarning bir-biriga o'xshash bo'lishligi;
2. Ikki so'z tarkibidagi asliy harflar joylashish tartibining ham bir-biriga muvofiq bo'lishi;
3. Ularning ma'nolaridagi mutanosiblik. Ishtiyoqda harflardagi mutanosiblik emas, balki ma'nolardagi mutanosiblik muhim ahamiyatga ega;

Ishtiyoq atamasiga ko'plab olimlar turlicha ta'rif berganlar. Biz shartli ravishda ishtiyoqqa berilgan ushbu ta'riflarni ikkiga bo'lishimiz mumkin:

1. Klassik (mumtoz) arab tilshunoslarining ishtiyoqqa bo'lgan yondashuvi;
2. Zamonaviy arab tilshunoslarining ishtiyoq bo'yicha bildirayotgan fikrlari⁴.

Aslida ishtiyoq mavzusini arab olimlari hijriy I asrdan boshlab o'rganganlar. Arab tilining asosi bo'lmish ishtiyoq haqida Sibavayhiyning “Al-Kitob”, Halil ibn

⁴M.H.H.Jabal. Zahiratul-ishtiyoq.—Qohira., 2006. —B.10.

Ahmadning “Al-Ayn”, A’lamning “Ismlarning yasalishi”, Ibn Manzurning “Lisanul-arab”, Ibn Durayd, Asma’iy, Ibn Jinniy, Abu Ali Al-Forsiy kabi olimlarning asarlarida ma’lumotlar berilgan. Qadim davrlarda ham olimlar ishtiqoq mavzusiga turlicha ta’rif berganlar, ammo ishtiqoqqa berilgan barcha ta’riflarni umumlashtirib turuvchi bir jihat bor- bu ta’riflarning deyarli barchasining zahirida “bir so’zdan o’rtadagi ma’no jihatdan bog’liqlik bo’lgan holda yangi bir so’zning yasalishi” degan mazmun mavjud. Misol tariqasida yuqorida nomlari zikr etilgan ba’zi olimlarning ishtiqoqqa nisbatan bergan ta’riflarini ko’rib chiqsak. Masalan, Ibn Manzur ishtiqoq tushunchasiga quyidagicha ta’rif bergan⁵:

أخذهمنه "الأخذ فيه يميناً وشمالاً، وأشتقاق الحرف من الحرف: "أشتقاق الكلام: undagi o’ng va chap tomonlardan harfdan harfning olinishidir”.

Olim Abdulhamid abu

Sikkinning ta’rifi quyidagicha⁶:

“فقد عُرِفَ الاشتقاق بتعريفات عدة؛ منها أنها أخذ صيغة من آخر بمعانٍ وافقها معنى مادة أصلية، وهيئة تركيبها؛ ليدل بالثانية على معناها الأصلية بزيادة مفيدة؛ لأجلها اختلفوا في تعريفها؛ فآو تركيباً أو هيأة

“Ishtiqoq bir necha ta’riflar bilan ma’lumdir. Ulardan- ma’no, asliyatva tarkib tuzilishi jihatdan o’zaro muvofiqlikda bir shakldan boshqa bir shaklning olinishidir; ikkinchi ta’rif esa harflar, tarkib va tuzilish jihatdan farqlanishi sababli asliyat anglatgan ma’noning yanada tugal mazmunni ifodalashiga dalolat qiladi”. Zamonaviy arab tilshunoslari esa bu mavzuga o’zgacha tarzda yondashib kelmoqdalar. Ular “Ishtiqoq” atamasiga nisbatan “الاستحداث”، “الاستئناف”- “yangilanish”, “الإِنشاء” – “qurilish” tushunchalarini ham qo’llaydilar. Ushbu atamalar orasida ishtiqoq mavzusiga nisbatan eng ko’p talqin etiladigani bu- “الاستحداث” dir.

Yangi arab tilshunoslari qatoriga Abulqosim Zajjojiy, Husayn Al-Mursafiy,

⁵ Ibn Manzur. Lisanul-arab.–Bayrut., 2005. –B.10.

⁶ Abdulhamid abu Sikkin. Al-ishtiqoq va isruhu fi numuvvil-lug’aviyyi, h.1399, –B.15.

Abdulloh Amin, Muhammad Siddiq Hasanxon kabilarni kiritish mumkin. Abulqosim Zajjojiy ishtiyoqni "الاستئناف" nomi bilan ta'riflagan⁷:

" معنى الاشتقاق أن يوضع شيء مستأنفا على أصل سبق "

"Ishtiyoqning ma'nosi biror bir narsaning o'zidan avvalgi narsani yangilab turishidadir".

Ahmad Ibn Al-Hasan esa ushbu tushunchaga nisbatan "الاقتطاع", ya'ni "kesib olish" degan ta'rifni qo'llagan⁸:

"اقتطاع فرع من أصل يدور في تصاريفه مع ترتيب الحروف و زيادة المعنى"

O'zakning bir bo'lagini ajratib olinishi undagi harflar tartibi o'zgarishi va ma'noning ortishi doirasida sodir bo'ladi".

Imom Ali Ibn Muhammad ishtiyoqni "النزع", ya'ni "ajratib olish",

"olib qo'yish" tushunchasi bilan sharhlagan⁹:

"نزع لفظ من آخر بشرط مناسبتهم معنى وتركيبا، و مغايرتهما في الصيغة"

"Shaklning farqlanishi hamda o'zaro ma'no va tarkib jihatdan muvofiq bo'lishlik sharti bilan bir so'zning boshqa bir so'zdan ajratib olinishi".

Shuningdek, arab tilshunoslaridan Imom Ahmad ibn Foris o'zining "As-sohibiyyu" deb atalgan kitobida "القياس" - "qiyoslash", "solishtirish" so'zini ishtiyoq ma'nosida keltiradi:

" ليس لنا اليوم أن نخترع ، و لا أن نقول غير ما قالوا ، و لا أن نقيس قياسا لم يقيسوه لأن في ذلك فساد اللغة و بطلان حقائقها... و نكتة الباب أن اللغة لا تأخذ قياسا نقيسه الآن نحن "

" Biz bugun na bir(yangi so'z) o'ylab topa olamiz, biz faqatgina ular aytganlarini ayta olib, ular solishtirmaganlarini esa qiyoslay olmaymiz; chunki bunda tilning tanazzulga yuz tutishi hamda undagi haqiqatlarning yaroqsiz bo'lib chiqishi bordir... Qizig'i shundaki, til, biz, ayni damda, solishtirayotgan narsaning o'lchamini olmaydi"¹⁰.

Ishtiyoq haqida so'zlar ekanmiz, shu o'rinda mushtaqotlar haqida ham

⁷ Abulqosim Zajjojiy. Ishtiyoq asmai Alloh.-Damashq., 1983. -B. 283.

⁸ Ahmad Ibn Al-Hasan. Zahiratul-ishtiyoq. -Qohira., 2006. -B.30.

⁹ Majmuatun shafiyyatun (1991)

¹⁰ Ahmad Ibn Al-Hasan. Zahiratul-ishtiyoq. -Qohira., 2006. -B.33.

muxtasar ma'lumit berib o'tmoqlikni joiz deb bildik. Mushtaqqot- bu ikkinchi bir so'zdan hosil bo'lgan yangi so'z bo'lib, ular ham ikki guruhga bo'linadi:

1. Avloddan avlodga o'tib kelayotgan lug'atlardagi mushtaqqotlar, ular qadimdan mavjud bo'lib, bu guruhdagi so'zlar hozirgi davr insonlari tomonidan yaratilmagan. Bunday mushtaqqotlarga fe'l boblari, aniq va majhul daraja sifatdoshlar, o'rin- joy , qurol-aslaha nomlari kabilar kiradi. Masalan:

(اسم) u yuruvchi هو ماش to'xtamasdan piyoda yurmoq, يمشي fe'lini olsak, (الفاعل) هذا ممشى (shin harfi tashdidlangan) ko'p yuruvchi (mubolag'a shakli), (اسم مكان) فلان أَمْشَى من - bu odamlarning park tomon bo'lgan yo'lagi - الناس إلى الحديقة (أفعل) فلان ya'ni falonchi falonchidan ko'ra yurishga qodirroq yoki ko'proq yuradi (تفضيل) هذه ممشاة الطفل لتلك التي يتعلم المشي بالاستناد عليها. (اسم آلة) هذه مشية معجب - bu hayratda qolgan (بكسر الميم اسم هيئة) odamning) qadam tashlashi Shuningdek,

bu guruhga tana a'zolari nomlaridan hosil qilingan fe'llar ham kiradi:

uning - رأسه uning - جبهته boshiga zarar yetkazdim yoki urdim, degan ma'moni anglatadi. عنته، أذنته، أنفته، شففته، سننته، ذقنته، صدرته، رأيته، فأدته، peshonasiga zarar yetkazdim(urdim). “ tana- a'zo fe'llari ”, deb nomlanib, ular “ bu fe'llar ” أسماء الأعيان - كبدته، عقبه men uning qulog'i, burni, labi, tishlari, dahani, ko'ksi, o'pkasi, yuragi, qorni, jigari, orqasi, tizzasi, tovoniga zarar yetkazdim” yoki “ men uning qulog'i, burni, labi, tishlari, dahani, ko'ksi, o'pkasi, yuragi, qorni, jigari, orqasi, tizzasi, tovoniga urdim”, degan ma'moni anglatadi. Bunday fe'llarning ba'zilarining asl ma'nosi quyidagicha bo'ladi, masalan: -عنته unga ko'zim tegdi, سننته uni tishlab oldim. Bundan tashqari bunday fe'llar nafaqat tana a'zolari nomlaridan, balki qurol-aslaha nomlaridan ham yasaladi. Misol uchun: فأسه - uni bolta bilan chopdi, حبله - uni arqon bilan mahkamladi, عقله - uni kishanladi. Shuningdek bu kabi fe'llar “biror bir narsadan foydalanish” ma'nosini ham beradi, misol: تأبط الشيء , ya'ni “ narsani

qo'ltig'i tagiga qo'ydi" degani. صبع به عليه – u tomonga barmoqlari bilan ishora qildi, degani. أتب الجارية - joriyani itba bilan kiyintirdi¹¹.

Biror bir narsaning mavjudligi haqida esa shunday deganlar: أحم فلان و أثمر و ألبن , ya'ni go'sht, sut, hurmo berib odamlarni to'yintiradi, degani. Biror bir makon yo zamonga kirishda shunday deganlar (bu fe'llar II- va IV- bob fe'llari qolipidadir): أأخرفوا – kuz fasliga kirdilar, أأصافوا ، أأربعوا , أأهموا – Tihamaga keldilar; أأبصر القوم – odamlar Basraga keldilar; أأهموا – Qadimda

arablar biror bir narsani vaqtidan oldin so'rashga أأبتسر fe'lini qo'llaganlar (حقه أأبتسر o'z haqqini oldindan ado etmoq) , bu fe'l o'zagi أأبسر (pishib yetilmagan qizil hurmo) so'zidan olingan. أأتمير اللحم - go'shtni hurmo mevasi kattaligida kesib, quritish, degan ma'noni anglatadi.;

2. Yangi yaratilgan mushtaqotlar, ular hozirgi zamonaviy davrda yaratilgan bo'lib, bu so'zlarga zamonaviy jihoz nomlarini kiritish mumkin: "أأغسالة" – "kir yuvish mashinasi", "أأالآلآة" – "muzlatkich" va hokazolar. Bu guruhda so'zlar butunlay yoki qisman yangi ko'rinishda hosil qilinadi. Quyidagi so'zlarni ko'rib chiqsak:

(burma) "أأشوبة"

so'zi "أأشب" fe'lidan olingan bo'lib, bu so'z oyoq-kiyim, sumka va kiyim-kechaklarning chetlariga ip yoki tugma o'rniga qo'yiladigan tolasimon tasma. "أأشب" fe'lining o'ziga kelsak, u bir biridan osonlikcha ajralmaydigan ikki narsaning bog'lanishi, degan mazmunni ifodalaydi. "أأسوقة" so'zi aslida "أأساق" – "oyoq" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, hozirda bu so'z "أأأبأألون" – "shim" so'zini ifodalaydi, negagi u ikki oyoqqa to'laligicha kiydiriladi. "أأأأرية" so'zi "أأأأ" ma'nosini berib, "أأأأ" so'zi ko'zni yumib- ochish, degan ma'noni beradi ("bir zumda" degani ham), faksga javob qaytarish tezligiga ko'ra, u shu nom bilan atalgan "أأأأة" so'zi ham "أأآن" so'zi¹³ o'rnida qo'llanilib, "أأأأ" ni ifodalashda "أأأأة" yoki "أأأأة أأأأة" birikmasidan foydalaniladi. Shuningdek, hozirgi kunda amalda bo'lgan zamonaviy hosila so'zlar sirasiga أأأأة ، أأأأة ، أأأأة ، أأأأة

¹¹ Itba- yengsiz ko'ylak

¹² "أأأأأأ" عبد الله أمين (طرا- لجنة التأليف 1376-1956م) ص (23-124)

¹³ "أأأأ" Un1 , deb ham ataganlar, aslida bu bulan nusxa ko'chirish uskunasi nazarda tutilgan. Bu atama ham "أأأأ" tushunchasini ifodalashga to'g'ri keladi, biroq u tezlikka ishora qilmaydi.

المكواة ، المكنسة ، المطحنة kabilarni kiritish mumkin. Dehqonlar tomonidan qo'llaniladigan الفراكة ، الزراعة ، الذراوة ، الدراسة so'zlari ham yangi hosila so'zlar jumlasidandir. "الدراسة" so'zi bug'doy, arpa, guruchning donini xas- cho'plardan ajratish uchun yuvish asbobidir. Bu avvallari "Navraj" yoki "navjar" deb ataluvchi asbob yordamida amalga oshirilgan edi. Qadimgilar uni "الدياسة" deb ham ataganlar. "الذراوة" esa donni

unga aralashib ketgan somondan ajratish uchun mo'ljallangan asbob bo'lib, yelpib turuvchi maxsus asbob orqali don havoda sochilgan hamda somonlardan ajratib olingan. "الزراعة" guruch donlarini suv bilan to'yintirib, bittadan ekishga nisbatan qo'llangan bo'lsa, "الفراكة" esa guruchni oqlash deganidir.

1.1.Ishtiyoqning ichki guruhlar va turlari

Arab tilining eng e'tiborga molik xususiyati bo'lgan ishtiyoq haqida so'zlar ekanmiz, uning ko'plab turlari va guruhlar xususida ham to'xtalib o'tmoq joiz. Ushbu bitiruv malakaviy ishimizda biz ishtiyoqning ba'zi turlarini keltirib o'tdik, bular:

1. اشتقاق لفظي - shakliy ishtiyoq;
2. اشتقاق دلالي - ma'noviy ishtiyoq;
3. اشتقاق صوتي -tovushli ishtiyoq;
4. اشتقاق شعبي - xalqona ishtiyoq .

اشتقاق لفظي – shakliy ishtiyoq, ishtiyoqning bu turida o'rtadagi shakl jihatdan bo'lgan aloqa saqlangan holda yangi so'zlarning yasalihi nazarda tutilib, ushbu yangi hosil bo'lgan so'zlar o'zlarining asosi hisoblangan so'z ma'nosiga muvofiq mazmunni kasb etadi. Ishtiyoq lafziyga, biz, fe'l mayllari va boblari, aniq va majhul daraja sifatdoshlar, sifatun mushabbaha (o'xshash sifat), qurol-aslaha otlari, zamon va makon otlari, sifat darajalari, ismul-a'yn(otdan yasalgan fe'llar) kabilarni kiritishimiz mumkin. Masalan,

عنته – unga ko'zim bilan zarar yetkazdim (unga ko'zim tegdi)

حبله – uni arqon bilan mahkamladi.

Yana, bir o'zak asosida hosil bo'lgan yangi so'zlarga quyidagilarni ham misol qilib keltirish mumkin:

"البطن" – "qorin" so'zidan yasalgan yangi so'zlar:

بُطْن – uning qorni og'ridi.

مبطون – uning qorni og'riyapti

بَطْن – to'yanidan qorni kattalashmoq

بِطْن – to'yanidan qorni kattalashmoq

مبطان – o'zini ovqat yeyishdan to'xtata olmaydigan odam

بطين – katta qorinli

مبطن – kichik qorinli

بَطْنُهُ – uning qorniga urdi

Yuqorida misol tariqasida keltirib o'tilgan so'zlar arab tilida juda ham keng tarqalgan bo'lib, Doktor Abdulloh Aminning kitobida arab lug'atlarida izoh berib o'tilgan bu kabi so'zlarga yana ko'plab misollarni ko'rish mumkin¹⁴.

اشتقاق دلالي - ma'noviy ishtiyoqda esa shakl unchalik ahamiyatga ega bo'lmaydi, balki yangi hosil bo'lgan so'zlarning anglatayotgan ma'no-mazmuni birinchi o'rinda turib, bunda bir so'zdan olingan ikkinchi so'z butunlay yangi ma'noni kasb etadi. Ishtiyoqning bu turiga sinonimiya, pronimlik, ad-dod kabi hodisalar kiradi. Bu hodisalarga bitiruv malakaviy ishimizning davomida alohida to'xtalib o'tamiz.

اشتقاق صوتي - tovushli ishtiyoqda esa ohang, tovush bilan bog'liq yangi so'zlarning yasalishi nazarda tutiladi. Masalan, biror-bir tovushning takrorlanishi yoki uning talaffuz etilishini ifodalovchi fe'llar hamda otlar ishtiyoq sovtiiga misol bo'la oladi. Misollar:

أف فاف ، رجل أفاف

Falonchi uf tortdi, ko'p uf tortuvchi kishi¹⁵

رجل تاتاء

¹⁴"الاشتقاق" عبد الله أمين (ط. 1-). لجنة التأليف 1376هـ-1956م) ص 124

¹⁵Ibn Manzur. Lisanul-arab.-Bayrut., 2005. -B.132.

“T” harfini yaxshi talaffuz qila olmaydigan kishi¹⁶

الثعثة

Soʻzlayotganda harflarni “sa’un” va “a’yn” kabi talaffuz qilish¹⁷

الجهجة

Urushda qahramonlarning qichqirishi¹⁸

بالكباش أو بالتيس حأحأ

Echki

yoki qoʻyni chaqirmoq¹⁹

العممة

Urushda

doviyurak

kishilarning ovoz chiqarishi²⁰

اشتقاق شعبي - xalqona

ishtiqoq, ishtiqoqning bu turida koʻpincha xalq tomonidan ajnabiy hisoblangan soʻzlar oʻzlashtirilib, ularning shakli oʻzgartitilib, yangi maʼno-mazmun kasb etgan holda qaytadan hosil boʻladi²¹. Qizigʻi shundaki, bunday soʻzlarni butun xalq ommasi amalda qoʻllab, oʻsha yangi soʻzning asli oʻz ona tillaridagi biror bir soʻzga borib taqaladi, deb oʻylaydilar. Misol uchun, arab tilida mavjud boʻlgan "لقمة القاضي" iborasini olaylik, ushbu ibora arab xalqlari orasida keng tarqalgan shirinlik nomi boʻlib, oʻz- oʻzidan nima uchun u bunday nom bilan atalgan, degan savol yuzaga keladi? U qozilar uchun maxsus tayyorlangani yoki ularga boʻlgan hurmat tufayli shunday nom olganmi? Yoki bu shirinlikni "القاضي" ismli kishi ilk bora tayyorlaganmi? Javob esa quyidagicha: Qadimda Misrda yashagan turklar bu shirinlikni "لقمة القادين", deb ataganlar, "القادين" soʻzi esa turk tilida "xonim", "ayol", degan maʼnolarni anglatadi. Ayol ogʻzining nihoyatda bejirim va kichik boʻlishi goʻzallik ramzlaridan sanalib, unga faqatgina shunday kichik hajmdagi luqmaning sigʻishi mumkin boʻlgan. Shu sababdan ham, bu shirinlik dastlab "لقمة" "القادين", yaʼni "xonim luqmasi", deb atalgan. Misrliklar bu yangi iborani ilk bora eshitganlarida esa talaffuziga aniq idrok etmaganlar. Shunday qilib, ushbu shirinlik

¹⁶ Oʻsha joy.

¹⁷ Ibn Sayyid. Al-Muxassas. –Bayrut.–B.123.

¹⁸ Oʻsha joy.

¹⁹ Ibn Manzur. Lisanul-arab.–Bayrut., 2005. –B.133.

²⁰ Ibn Sayyid. Al-Muxassas. –Bayrut.–B.137.

²¹ www.google.com

nomi arab tiliga moslashtirilgan holda ushbu til vakillari tomonidan qo'llanila boshlagan²².

Ishtiyoqning guruhlari

Ishtiyoqning quyidagi to'rt guruhga bo'linadi:

1. "الاشتقاق الصغير";
2. "الاشتقاق الكبير";
3. "الاشتقاق الأكبر";
4. "النحت"

Ulardan birinchisi "العام" deb ham nomlanadigan, "bo'lib, "الاشتقاق" kichik vasodaso 'zyasash' "الصغير" ubirso 'zning ikkinchi birso 'zdan so 'zlarning shakli vama 'nolar o 'rtasida gialoqalarini, tubundosh harflarning o 'xshashligi va ularning joylashishta tartibini saqlab qolgan holda o 'zgartirish sifatida tushunilgan. Ishtiyoqning bu turida harakatlar qo'yish yoki ularni olib tashlash bilan ham so'z yasali, bu narsa ularning ma'nosiga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, "الكتاب" - kitob hamda "الكتابة" - yozma "yozmoq" fe'lidan "كتب" hujjat so'zi hosil bo'lgan bo'lsa, "سأل" - so'ramoq fe'lidan "المسألة" - masala so'zi hosil bo'lgan. Shuningdek, so'z tarkibidagi harakat ham uning ma'nosiga katta ta'sir ko'rsatadi, misol uchun:

Agarda odamlar biror kishini la'natlasalar, u odam la'natlangan "رجل لعنة" deb ataladi, agarda u odamlarni la'natlasa "رجل لعنة" deb ataladi, agarda odamlar uni haqoratlasalar, u "رجل سب" deb, agarda u odamlarni haqoratlasa, u holda "رجل سب" deb atalgan. Boshqacha qilib aytganda, birgina harakat orqali so'zning aniq yoki majhul daraja sifatli ekanligini ham bilib olish mumkin ekan²³.

Ikkinchi turileksik substitutsiya

(ya'ni birinchi tovushni boshqatovush bilan almashtirish

اللغوي" (buko 'proqo 'zlashtirilgan so 'zlarda uchraydi)

debatalib, "الابدال"

²² www.google.com

²³ Abu Ar-Robi'y i. Ittifaq al-mabaniy va ixtilaaf al-ma'aniy. - B.6.

ukattaso‘zyasash" الاشتقاق الكبير "usulidan foydalanilgan holda hosil bo‘lgan so‘zlardir. Buturgaboshqaso‘zlardano‘zgar masundoshlar o‘xshash bo‘lgan tub negizdosh undoshlarning birini almashtirish yo‘libilanyasalgan so‘zlarni kiradi. Boshqacha qilibaytganda, bu holda tovush shakli vama’noji hatidan bir-

birigaya qinjuft so‘zlar o‘zaro aloqador deb talqin etiladi. Masalan: مدح – مده – “maqtamoq”, ختل – ختر – “aldamoq”, سرب – زرب – “oqmoq” (suv haqida), “oqib ketmoq”, حشب – هشب – “(narsalarni) yig‘moq”, سفك – سفح – “quymoq” (suyuqlikni), “qabr”, جدث – جدف – “yormoq”, فلق – فلج – “go‘r”.
Ibn Jinniyo‘zining كتاب

"الابدال" asarida mazkur nazariyaning fonetik jihatidan asoslab bergan²⁴.

Ishtiyoqning bu turiga "التصاق" bilan birga (bir biriga yaqinlik) ham kiradi. Bu holatda so‘zlar tarkibidagi bir harf bilan bir biridan farqlanadi, ma’nolarida ba’zan o‘xshashlik kuzatiladi²⁵:

نهق - ma’ramoq

نعق - qichqirmoq

سذل - sochni yoymoq

سدر - hijolat tortmoq

Uchinchitur – yanada kattaroq so‘zyasash الاشتقاق

"الابدال" usuliorqali hosil bo‘lgan so‘zlar bo‘lib, boshqacha qilibaytganda, leksik metatezalar القلب

ya’nibir so‘zni ikkinchi so‘zning tub negizi tarkibiga kiruvchi undoshlar o‘rnining tarkibini o‘zgartirish bilan sharhlanadi.

Bunda harflar vama’nolarning o‘xshashligi saqlab qolinadi. Ushbu tur Al-

Halilning "كتاب العين" lug‘atida alohida ko‘rsatilgan. مدح – حمد – “maqtamoq”, غبر – بعزق – زعيق – “quymoq”, سبك – سكب – “umidsizlanmoq”, أيس – يؤس – “ketmoq”, غرب – “sochmoq”, بضع – بعض – “ma’lummiqdor”²⁶. Birinchi marta Ibn Jinniyo‘zining “al-

Xasois” asarida 3 yoki 4

undoshni ularning joylashish tartibidan qat’iynazar terish orqali hosil qilingan so‘zlarni

²⁴ Белкин В.М. Арабская лексикология. – Москва, 1975. – Стр.36.

²⁵ М.Н.Н.Жабал. Зайратул- иштиёқ. – Қоҳира., 2006. – Б.41.

²⁶ Halil Ibn Ahmad. Kitab ul-a’yn. – Qohira., – B.164.

gma' nolarida umumiylik bo'lishim mumkinligini ta'kidlagan edi. Masalan جبر, 3
 'zaklarining ishtirokida hosil qilingan harqanday birikma (harqanday 3
 harfli 'zak harflarining o'rnini 6 xil ko'rinishda almashtirishimkoninib eradi) kuch-
 qudrat tushunchasini bersa, قولning variantlariga saikkita "tezkorroq"
 va harakatchanlik" ma' nolarini anglatadivahokazo.
 Mazkur fikrni isbotlash uchun o'xshash ma' nolariajratib ko'rsatilishim mumkin bo'lgan te-
 gishli 'zakka egabo'lgan alohida so'zlardan foydalanilgan.
 Metatezaning so'z yasovchilardan bittasi sifatida ko'rsatilishi har bir harf
 (tovush)ning alohida ma' noga ega ekanligi haqidagi ma'lumotiga asoslanadi,
 undoshlarning o'rnini tubo'zak doirasida almashtirish mazkur birliklarning umumiy ma'
 nosining o'zgarishiga olib kelmasligi haqidagi qoidaning asosid ham shu fikr yaratadi.
 Bundan anchavaqt oldin lug'atshunos Al-Halil metatezadan كتاب
 "asarida so'zlarni uyalashtirish uchun yuzakiusul sifatida foydalangan edi"²⁷.

Shu o'rinda, bir narsani aytib o'tish joiz, ba'zi arab
 tilshunoslari " الاشتقاق الكبير " ga tegishli xususiyatlarni " الاشتقاق الأكبر " ga xos deb,
 uni shunday nomlagan bo'lsalar (Ibn Jinniy), Ibn Hojib, Ash-Shavkoniy,
 Muhammad Siddiq Xon kabi olimlar uni ishtiyoqning kichik guruhiga
 kiritganlar²⁸.

Vaniho yatto'rtinchitur –
 eng kattaso'z yasash الاشتقاق الكبير yokibosh qacha qilibaytganda "النحت" – "kesish"
 turi ikki va undan ortiq so'zlardan yangi so'z yasashdan iborat,
 bunda har bir so'z yasovchi birlik malardan bittayoki undan ortiq harf "kesiladi",
 qolganlariga so'zaro birlashib,
 til damavjud bo'lgan andozalarga muvofiq ravishda vokalizatsiyalangan bittaso'z nitash
 kiletadilar. Mazkur mazariyaning izchil tarafdori Ibn Foris 4
 harf danko'proqo'zak dan hosil qilingan so'zlar 2 ta 3
 harfli 'zakning birlashishi orqali hosil qilinadi, deb ta'kidlagan va "مقاييس اللغة" asarida,
 uning fikriga ko'ra 2 uch harfli so'zlardan hosil qilingan 4
 harf dan iborat o'zakliso'zlardan 300 taga yaqinini misol qilib keltiradi. U masalan,

²⁷ Halil Ibn Ahmad. Kitab ul-a'yn. –Qohira., –B.164.

²⁸ O'sha manba. –B.40.

quyidagi دحرج – “dumalatmoq” fe’lini دحرج – “itarmoq” va جرى – “yugurmoq” fe’llariga, هرول – “shoshilmoq” fe’lini هرب – “qochmoq” va ولى – “aylantirmoq, burmoq” fe’llariga, صهلق – “o’tkir”, “baland” (ovozhaqida)ni سهل – “kuchliovoz” va صلق – “balandovoz” so’ziga qiyoslaydi²⁹. An’anviy

“naxt”

usuliba’zifrazeologizmlielementlardanyangihosilqilingantubnegizlarsifatidatalqinqi linadi.

Bundayuslubbilanyangileksiknegizlarmavjudbo’lganso’zyasashandozalariasosidah osilqilinishimumkin.

Bundanutqningqisqaroqbo’lishiuchunqo’llaniladigantubundoshlariislomdininingqo idalarigamoskeladiganso’zlardanolinganto’rtharflife’llarvaularningmasdarlariyasal adi. “بسم” – “Allohningnomiila”demoq, “حمد” – “Alhamdulillah!”– “Allohgamaqtovlarbo’lsin”demoq, “سبح” – “Subhanallohdemoq”, “أطاك الله طلبد” – “Allohumringniuzunqilsindemoq”. IbnJinniyko’rsatibo’tgan

“demoq” – “لول” danhosilqilingan “لو لا” – “agarda... maganda” (iltimosgajavoban) danhosilqilingan fe’lio’shashakldagihosilalarqatorigakiradi.

Arabtilshunosligidafaqattubnegizlaribittadanortiqo’zaklarningelementlaridan yasalganso’zlarginanaxtso’zlarhisoblanadi. “بسم” – so’zi “سَمَى” dan, “حمد - حمد” danolinganucho’zakharfliismdanhosilqilinganhosilalarhisoblanadivaulargamorfolo gikderevantlarsifatidaqaraladi. “Naxt”

birnechaso’zlarningtovushelementlaridanyangitubnegizyasashusulisifatida, turliso’zlarningnegizlarinibiriktirishyo’libilanyanginomlarhosilqilishuslubidir.

Turlisifatlarvamavhumotlarga inkorni anglatuvchi “لا”

qo’shishbilanarabchaso’zlaryasaladi. “لا شرعي” – noqonuniy, “لا إنساني” – g’ayriinsoniy, “لا ديموقراطي” – demokratiyaga qarshi, “لا نهائي” – cheksiz, “لا سلكي” – simsiz, “لا شيء” – hechnarsa. Shungao’xshashchaqiriq, hayratlanishniifodalovchi “لا نصيب” = “يا + نصيب” yuklamasi otga qo’shilish bilan aglyutinatsiya usuliorqali “يا” – “lotoreya” so’zi yasalgan.

Arab alifbosidagibirinchiva ikkinchi harflarning qo’shilishidan “alifbo” so’zi yasalgan

²⁹Ibn Foris. Maqayis al-lug’a. – Qohira., h.1366. – B.164.

(yokiqadimgi “أجدية” soʻzinitaqqoslang. Bundaalif, be, jim, dolharflaridanbittasoʻzyasalgan).

Arabtilidaozboʻlsadashundaymurakkabsoʻzlarborki, ularmustaqilravishdamavjudboʻlganyokiboshqatillardagisoʻzlarnikalkalashyoʻlibila nyaratilgansunʻiysoʻzlardir. “مشلوز” – shirin, magʻzibor, danaklioʻriklar. Busoʻz “مشمش” – oʻrikva “لوز” – bodomsoʻzlaridanyasalgan. Tavfiqal-Hakimyangisintetikjanrningnomini “مسرحية” – “dramatikasar” debatagan. Shuningdek, sunʻiysoʻzlarningquyidagi “ي” suffiksibilanaffikslashuvikoʻrsatilganmisolgaeʻtiborbering. “برمائي” – suvdaham, quruqlikdahamyashovchi, (“بر” – “quruqlik” va “ماء” – “suv” soʻzlaridanyasalgan) yoki “كهرمائي” – soʻzi “كهرباء” – elektrva “ماء” – “suv” soʻzlaridanyasalgan.

Hosilqilinishitasodifiyxaraktergaegaboʻlganmurakkabarabchasoʻzlarroʻyxati deyarliyuqoridakeltirilganmisollarbilanchegaralanadi.

Arabtilidagibundaysoʻzlaraslidafaqatbaʼziatamashunoslikmuammolarinihalqilishni ngbiryoʻliboʻlsada, ukoʻpbahslargasababboʻluvchiyoʻlhisoblanadi. Arabnegizlariniboshqatillardan, xusasanturkchadanbevositaoʻzlashganmurakkabsoʻzlardanfarqlaybilishkerak.

Zamonaviymuallifningfikricha, IbnForisoʻzining 4 va 5 harfliarabchaoʻzaklarningtarkibiyxususiyatlarihaqidaginazariyasinxorijiy (mazkuroʻrindaforscha)

soʻzyasashqoidalariningtaʼsiristidayaratilgandebtaxminqiladi. “Naxt” qoidasinibirinchiboʻlibmisrliktilshunosAbdullohAminninghozirgizamonaviyasarlar idakengsharhlagan. Maʼlumki,

usulibilanhosilboʻlgansoʻzlardaprefiks, suffiks, infeksiarqoʻllashdanfoydalaniladi. Masalan: إنتاج، ناتج، نتاج، منتجات، “mahsulot” maʼnosidakeladi. Shuningdek, leksikmetateza,

yaʼnisoʻzlardagiundoshlarningoʻrnialmashtirishyoʻlibilanyasalgansoʻzlar.

Masalan: رشوة – xarid qilish, شروة – ba'ziqism, بضع – bo'lak, بعض – poragasotilgan, فارغ - vakant, لواء – bo'sho'rin, ولاية – viloyat, إيالة –

O'zakvaandozatilning faqat mustaqil birlik

so'zning tarkibidagi mavjud bo'lgan ma'lum nogaega, leksik mustaqil bo'lgan til birliklaridan iborat va ular bir vaqtning o'zida (so'z yasovchi suffikslarini hisobga olinmaganda) so'z negizimorfologik bo'laklarning kamma'noga egabo'lgan birliklarini hisoblanadi.

O'zakning turi,

undagi tub birliklarning soni so'z yasash andozasining turini belgilab beradi.

Qadimiy so'zlar o'zining tarkibida

5

tadan ortiq bo'lgan tub undoshlarni o'z ichiga olgan.

Ularning bu xususiyati eng qadimgi arab grammatiklaritomonidan qaydetilgan. Ulardan

3 harfli o'zaklar, andozalarning eng ko'psonli andozalariturlariga bo'lingan. 4

harfli andozalar soni jihatdan kam bo'lib, bunda ularning ba'zilar 3

harfli o'zakka egabo'lgan kengaytirilgan negizlar uchun xos bo'lgan tiplari belgilanadi.

Fe'l va ismlarning ko'pchilik qismi 3 harfli, ozroq qismi esa 4 harfli o'zakka ega.

Bundantashqari, ismlar 5 harfli va ayrim hollarda 2

harfli o'zakka egabo'lishlari mumkin. Yuklamalar uchun 1 va 2

harfli o'zaklar xarakterlidir.

Haqiqiy ma'noli o'zakva andozalarga egabo'lgan yuklamalar – أب – "ota", قد – "qo'l",

سنة – "yil", ابن – "o'g'il", أخت – "opa" vaboshqalar shukabi 2

harfli otlar hamda morfologik jihatdan ishlov berilgan o'zlashtirish maso'zlar andozalarini htirish tizimidan tashqari turadi.

Ba'zi zamonaviy tilshunolar esa ishtiyoqning beshinchi guruhiga "الإتباع"ni ham kiritadilar³⁰. Ishtiyoqning bu guruhi o'zbek tilidagi juft so'zlarga to'g'ri keladi. Biroq, arab tilidagi bunday so'zlarning yasashida ma'lum tartib-qoida mavjud, ya'ni bunday so'zlar yasalayotganda ikkinchi juft so'zning birinchi harfi "ba'un"ga o'zgartiriladi. Masalan:

حياء الله و بياك – Alloh umringni uzoq qilsin!

³⁰ Muhammad Hasan Hasan Jabal. Ilmul-ishtiyoq. – Qohira., 2006. – B.41.

حسن – yaxshi

كثير – ko'p

خاظة – tartibsiz³¹

1.2. Harflarning so'z ma'nosiga ta'siri

O'zakso'zningashyoviy,
ya'ninogrammatikma'nosiulargabog'liqbo'lganundoshlarmajmuisifatidanamoyonbo'ladi. Sinxronlik (ya'nibirvaqtningo'zida) jihatidanuso'zningtarkibigakiruvchimorfologikbo'laklarningbo'linmasqoldig'ihisoblanadi. Biroqtarixiy-etimologiknuqtainazaridanqaraganda o'zaklarningko'pchiligitahliletilishi, ularningtarkibiybirliklari alohida ma'noga ega bo'lgan elementlarga ajratilishi mumkin. Bundaso'zlarningikkiharfliuya (yacheyka)larga ajratilishidiqqatgasazovorholdir. Ko'pchilikso'zlardagi (odatda, soddanegizlife'llardagi) ikkitadastlabkitubharflarningo'xshashligi, qandaydir umumiy semantik belgining mavjudligi bilan xarakterlanadi. Masalan, anchakengqo'llanuvchife'llartarkibigakiruvchi uyasiyasosidayasalgan so'zlar umummannimaningdirichidanyuqorigayokitashqarigasodiretilgan harakat ma'nosi ni anglatadi. Masalan: نَبأ – "ko'tarilmoq, balandlashmoq, oshmoq", نَبَت – "o'smoq", نَبَس – "tashlabyubormoq", نَبَج – "tashqarigachiqmoq", نَبَخ – "ko'tarilmoq (xamirhaqida)", نَبْر – "ulg'aymoq", نَبْض – "uribturmoq (yurakhaqida)". (fr) فر (hartarafga qarabsodiretilgan harakatni anglatadi) uyasidan hosil qilingan so'zlar. Masalan: فرج – "yormoq, maydalamoq, parchalamoq", فرد – "ajratmoq", فرس – "g'ajibtashlamoq, burda-burdaqilmoq", فرك – "maydalamoq, surkamoq, uqalamoq", فرم – "maydalamoq, burdalamoq" kabima'nolarini anglatadi, shungao'xshash uyasiyordamidayasalgan so'zlar "kesmoq, qirqmoq, uzmoq, yirtmoq", فسل uyasiyordamidayasalgan so'zlaresa "kesibajratmoq yoki bo'lmoq" ma'nolarini anglatadi, فسخ uyasiyordamidayasalgan so'zlar "esmoq, esibturmoq"

³¹ Arabsko-ruskiy slovar.–Tashkent., 1994.

ma'nolarini ifodalaydi. Arab tilidagi ba'zife'llar bir xil harf bilan boshlanib, bir-biriga yaqin ma'nolarni anglatadi. Binobarin,

harf bilan boshlangan ba'zife'llar oqmoq, ichmoq, quymoq, yutmoq, ya'nisuvvasuyuqlik bilan bog'liqish - harakat ma'nolarini anglatadi³². Oqmoq,

oqibo'tmoq سَالَ (i) Ariqcha, suvyo'li سَيْلٌ

Oqmoq, (yomg'ir) سَابَ (i)

Oqmoq, quymoq سَحَّ (u)

Oqmoq, oqibo'tmoq سَحَّسَ (u)

Oqmoq (qon) (i) سَرَى

Oqmoq, oqibo'tmoq, suvni ochib yubormoq سَرَبَ (a)

Yutmoq, yutib yubormoq سَرَطَ (a)

Aroqichmoq, mastbo'lmoq سَكِرَ (a)

Oson yutmoq, yoqimlibo'lmoq (ichimlik) سَاغَ (u)

Quymoq سَكَبَ (u)

Ichirmoq, sug'ormoq سَقَّى (i)

Oqovasuvlar سَرَابٌ

Shuningdek,

quyidagi harf bilan boshlangan so'zlar ham ayni shunday ma'nolarni bildiradi.

Quymoq صَبَّ (u)

Suvsamoq صَدَّى

Tashna صَدْيَانٌ

Suv gatushirmoq صَفَّى (a)

Poklanmoq تَصَفَّى

Pokiza, poklangan مُصَفَّى

Sovunlamoq صَوَّبَ

Shuqatorda arab tilidagi uchinchi bilan boshlangan quyidagi so'zlar ham xo'lbo'lmoq, qoryog'moq, mastbo'lmoq ma'nolarini anglatadi: Ho'lbo'lmoq (a) ثَرَى

Qoryog'moq (u) تَلَجَّ

(Muzlatilgan) salqin ichimliklar مُتَلَجَّاتٌ

Aroqichmoq, mastbo'lmoq (a) تَمَلَّ

³² Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. Arab tili leksikologiyasi. – Toshkent., 2010. – B.30.

O‘zbektilidagisuvvasuyuqlikbilanbog‘liqma’nodagiso‘zvafe’llarhamSharfibi lanboshlanganligiani qbo‘ldi. Masalan: Sepmoq, simirmoq, sochmoq, sog‘moq, suzmoq, soqiybo‘lmoq, sachratmoq, suvsamoqkabife’llar, suv, suvloq (suvlijoy), sut, selkabiso‘zlarshularjumlasidandir.

Mazkurmasalanio‘rganishbilanshug‘ullanayotganmutaxassislarningko‘pchiligi, shujumladan Yevropasomiyshunos (semitolog)laribundayuyalarningnegizidatovushgataqlid qilishxususiyatiyotadi, bundauchinchiundoshmaxsuslashtiruvchi, “suffikslashtiruvchi” hisoblanadi, debta’kidlaydilar.

Boshqasomiytillartomonidantasdiqlanganmazkurmaterialbirtarafdanarabchaso‘zlar tarixiykelibchiqishjihaddandastlabikkiharflilikkaasoslanganligihaqidaxulosachiqari shga, ikkinchitarafdanesa, ko‘psonliarableksikasiichidananchamiqdordagitovushgataqlidanyaratilganleksikani ajratibko‘rsatishimkoniniberadi.

Tilningpaydobo‘lishivauningilkrivojlanishbosqichihaqidagimasalanibirtarafta qo‘yib turib,

arabtilshunosligidao‘taizchillikbilanyaratilgantaqlidiyso‘znazariyasinie’tirofetmoql ozim.

Aynanbittayopiqbo‘g‘indaniboratbo‘lganikkiharfliuyanegizida (uyanitashkil qiluvchiundoshlardanikkiinchisiniikkilantirishorqali),

ikkiharflife’llarningva (ikkiharfliuyaniredublikatsiya – takrorlashyo‘libilan) umumtomonidantaqlidiyso‘zyasashxususiyatigaegadebe’tirofetilgan 4

harflife’llardebatalmishbirliklarninghosilqilinganligigashak-shubhayo‘q.

Arabtilshunoslariningko‘pchiligi “kesmoq”, “qirqmoq”, “sindirmoq”, “burdalamoq” kabima’nolarnianglatuvchiikkilantirilgano‘zakli – قَتْلٌ – “kesmoq”, قَطٌّ – “qirqmoq”, قَدٌّ – “uzmoq, yirtmoq”, قُذٌّ – “uzibtashlamoq, yirtibtashlamoq”, جَذٌّ – “kesibtashlamoq”, جَزٌّ – “qirqmoq”, هَرٌّ – “shildiramoq (suvhaqida), xurrakotmoq”, رَنْ – “jaranglamoq”, غَطٌّ – “qattiqxurrakotmoq”, صَرٌّ – “g‘ijirlamoq” kabife’llartaqlidiyso‘zyasashuchunxizmatqiluvchinegizgaegadebhisoblashgamoyil

Abduzzahra Al-Janabiy o'zining "Al-ishtiqaq indalbn Jinniy" nomli kitobida shunday deb keltiradi³⁴:

جعلوا الصوت الأقوى

للفعل الأقوى و الصوت الأضعف للفعل الأضعف

“ Ular eng kuchli

tovushni eng kuchli fe'lga, eng zaif tovushni esa eng zaif fe'lga qo'yganlar” hamda u ushbu gapdan so'ng quyidagi misollarni isbot tariqasida berib o'tadi:

صرّ الجندب

Chigirtka chirriladi

صرصر البازي

Lochin qag'illadi (“ro” harfi takrorlanishi bilan)

قطّ الشيء

Narsani qirqmoq (eniga)

قدّ الشيء

Narsani qirqmoq (bo'yiga)

“To” harfi “dol” ga qaraganda qisqa muddat kesishadi

مدّ الحبل

Arqon bog'landi

متّ إليه بقرابة

Unga

*qarindoshlik aloqasi bilan bog'landi*³⁵.

Ikkiharfli uyani tovushgataqlidan ikkilantirish orqali hosil qilingan

4

harflife'llartaqlidiyleksika orasida muhimo'rintutadi:

هاهأاً قَهَقَه

—

“haddanoshiq kulmoq, qahqahaotmoq”, زَقَزَقَ – “harzamondasayrabqo'y moq”

(qushhaqida)”, تَمَتَّمَ – “ming'illamoq, g'uldiramoq”, تَهَتَه

(hijolatchilikdan)”, نَحَنَحَ – “tomoqqiribyo'talmoq”, كَرَكَرَ قَرَقَر

(ithaqida)”, قَعَقَعَ – “jaranglamoq, dang'illamoq”, زَعَزَعَ – “tebratmoq, pirpiratmoq,

hilpiratmoq”, قَلَقَلَ – “silkitmoq, titratmoq, qaltiratmoq, likillatmoq”.

Shuningdek hayvonot lamida giba'zibir vakillarining nomlari ham o'zlarining tovushla rigataqlid qilishasosida hosil qilingan hisoblanadi.

³³В.М.Белкин. Арабская лексикология. – Москва., 1975. – Стр.36.

³⁴Sirvon Abduzzahra Al-Janabiy. Al-ishtiqaq indalbn Jinniy. – Kufa., – B.185.

³⁵Sirvon Abduzzahra Al-Janabiy. Al-ishtiqaq indalbn Jinniy. – Kufa., – B.34.

Yuqoridagife'llardanfarqlio'laroqquyidazikretilganredublikatsiyaqoidasigaasosany
asalqanqushlarvahashorotlarningnomlarihammavjud. Masalan: وطواط –
“ko'rshapalak”, ورور – “buzdoq (kichikroqqush)”, زرزور – “chug'urchuq”,
– “ninachi” vaboshqalarshularjumlasidan.

Yuqoridako'rsatilganikkusulyordamidahosilqilinganikkiharfliuyadaniboratt
aqlidiyso'zlarko'phollardaikkinchinuxsalarigaegabo'ladilar. Bunda 4
harflife'llardagitakrorlanishfaolliginingbirmartalikemas,
balkitakrorlanishxususiyatigaegaekanliginibildirishimumkin. Taqqoslang:
– نسنسْva نَسْ “xurrakotmoq”, خرخرْva خَرَّ “jaranglamoq, jiringlamoq”,
– صلصلْva صَلَّ “darzketgandatarsillamoq”, جرجرْva جَرَّ “tortmoq, sudramoq”.

Zamonaviyarabmualliflariturlitovushhodisalarinianglatuvchiuchharflio'zakk
aegabo'lganso'zlarningko'pchiliginitaqlidiyso'zlarqatorigakiritadilar.

Quyidagimisollardafe'lvamasdarshakllariberilgan.

Bundamasdarningohangidatovushlarnihayotiyroqifodalanishiko'zgatashlanadi.

– صُرَاخْ-صَرَخَ “hiqillabyig'lamoq”, شهيَق-شهِق “og'irxo'rsinmoq”, زفير-زَفِر
– عَطاس-عَطَس “yo'talmoq”, سعال-سَعَلَ “dodlamoq”, زَعِيق-زَعَقَ “qichqirmoq”,
– كِشْنَمَوْق “kishnamoq”, صِهِيل-صِهَلَ “bo'kirmoq (sherhaqida)”, زئير-زَأَرَ “aksaurmoq”,
– ثَغَاء-ثَغَا “ma'ramoq (sigirhaqida)”, خوار-خَارَ “hangramoq”, نهيق-نَهَقَ “(othaqida)”,
– مِیوْیَلَمَوْق “miyovlammoq”, نباح-نَبَحَ “ma'ramoq (qo'yhaqida)”, مواء-مَآءَ
– هَزِيم-هَزَمَ “g'urillamoq (kaptarhaqida)”, هَدِيل-هَدَلَ “akillamoq (ithaqida)”,
– گ'ولْدِرَمَوْق (momaqaldiraqhaqida).

Biroqtaqlidiyso'zlarningro'yxatitovushbilanbog'liqbo'lmaganhodisalariniang
latuvchiso'zlarhisobigauzayibborayotganhollarhamkamemas. Masalan: شَرْبٌ-شَرِبَ
– “puflamoq”, نَفَقٌ-نَفَقَ “tupurmoq”, بَصَقٌ-بَصَقَ “yalamoq”, نَحْسٌ-نَحَسَ “ichmoq”,
– “tapillatiburibqo'ymoq”, لَطَمٌ-لَطَمَ “tarsakitushirmoq”, صَفْحٌ-صَفَحَ

Ko'pchilikzamonaviyarabtilshunoslariningishlaridataqlidso'zlarigaoidnazari
ymasalamuhimo'rintutadi. Bundamazkurnazariyaalohidamualliflar(M.Muborak,
S.Solihvaboshqalar)ningasarlaridaarablug'atiningasosiyqismigabog'liqholdatalqinq

ilinadi.

Arab tilida so'z

tarkibidagi bir harfni o'zgartirish yoinki unga birgina harfni qo'shish orqali so'zning ma'nosini kuchaytirish yoki unga mutlaqo zid mazmunni ham yasash mumkin. Masalan, faqatgina zaruriyat bo'lgan paytda ichilsa bo'ladigan sho'r suvga nisbatan arablar شروب so'zini qo'llasalar, yaroqli suvniichish deganda شريب so'zidan foydalanadilar. Kishi libosiga ignaning uchidek tekkan najasni bir ozgina suv sepib tozalash نضح ("suv sepmoq") deb atalsa, unisuvga botirib tozalash نضح deyiladi.

Quyida ana shunday

holatlarga boshqa misollar keltirilgan³⁶:

butun kaft bilan ushlamoq	قبض	barmoqlar bilan ushlamoq	قبص
ishtaha bilan tanovul qilmoq	خضم	mayda tishlamlar bilan yemoq	قضم
cho'g'i yonib turgan olov	خامدة	butunlay o'chgan olov	هامدة
piyoda ketuvchi	صائن	otda ketuvchi	صائم
mukofot	شكم	ilk marotaba beriladigan sovg'a	شكد
hisobda adashish	غلط	bilmay qilingan xato	غلط
suzilgan ko'z	حوص	qiyiq ko'z	خوض
bo'rtib chiqqan ko'z	حوص	ichkariga botgan ko'z	خوص

Shuningdek, IbnJinniyikkitovushibilano'xshash, uchinchitovushbilanesafarqlanganba'ziso'zlarningma'nosibir-birigayaqinbo'lishiniqaydetgan. Olimagardaikkitturlixiltovushmaxrajiyokitovushsifatijihatidanbir-birifgayaqinbo'lsa, bundayso'zlarni "تعاقب الألفاظ لتعاقب المعاني" Ma'nolarketmaketligidaso'zlarningalmashinuvi "العز: خفة و طيش و قلق يعرض

³⁶AbuAr-Roby'i. Ittifaal-mabaniyvaixtilaafal-ma'aniy. –B.13.

³⁷IbnJinniy. Al-xasois. –Qohira., 1956. –B.147.

للإنسان ، و قالوا : العَلَوُص لوجع في الجوف يلتوي له الإنسان و يقلق منه ، فذاك من (ع ل ز) و هذا من (ع ل ص) و الزاي أخت الصاد"

"insonboshidano'tkazuvchiuyqusizlik, fahm- farosatsizlikvayengiltabiatlik; ulardeb, insonuyqusizbo'lib, bukchayibqoladigarajadagiochlikkaaytganlar; anavinisi (ع ل ز) dantashkiltopganbo'lganbo'lsa, bunisi (ع ل ص)daniboratdir, " za" harfiesa " sod" ningopasidir³⁸.

" العين أخت الهمزة كما أن الأسف يعسف النفس و ينال منها و الهمزة أقوى من العين كما أن أسف النفس أغلط من التردد بالعسف"

" A'yn hamzaning opasi, shuningdek, afsus- nadomat jonni ezib, unga zarar yetkazadi; hamza a'yndan kuchliroqdir, xususan, jonning afsus- nadomat chekishi uning takror ezilmoqligidan ko'ra uni qiyin ahvolga solgani kabi"³⁹.

Ba'zan, arab tilida I bobda turgan fe'lniIV bobga o'zgartirish orqali, o'sha fe'l anglatgan ma'noga butunlar zid yangi ma'noni hosil qilish mumkin. Misol uchun, ko'zga nimaninidir kirib ketganliginiifodalovchi fe'l- حذى niIV bobga qo'ysak (أحذى), u holda u ko'zga kirib ketgan narsani " olib tashlamoq", " chiqarmoq" ma'nosini kasb etadi. Yoki " tushunarsiz bo'lmoq" ma'nosiniifodalovchi "عَجَم" fe'liIV bobda "أعجم", ya'ni " tushuntirmoq" ma'nosiga o'zgaradi.

II BOB.ISHTIYOQ VA TIL HODISALARI

³⁸Ibn Jinniy. Al-xasois. –Qohira., 1956. –B.150.

³⁹O'shamanba.–B.148.

Arab tilining eng katta va muhim jihatlaridan biri bo'lmish "Ishtiyoq" mavzusini o'rganar ekanmiz, uni bir yoqlama emas, balki iloji boricha to'liqroq o'rganmoq lozim. Shunday ekan, biz bitiruv malakaviy ishimizning II bobida ishtiyoqning o'zaklarning farqlanishi va ma'nolarning muvofiq bo'lishi, ma'nolarning farqlanishi va o'zaklarning muvofiq bo'lishi, ad-dod kabi til hodisalari bilan o'zaro qanday aloqada bo'lishini o'rganmoqlikni maqsad qildik.

2.1. اتفاق المباني و اختلاف المعاني

(O'zaklarning muvofiq bo'lishi va ma'nolarning farqlanishi)

Arab tilida barcha so'zlar uch guruhga bo'linadi, ular quyidagilar:

1. Bir-biridan farqlanuvchi ma'nolar turfa xil so'zlar bilan ifodalanadi, masalan, "المتع" - yomon niyat, "المنع" - saraton, "المتع" – uzunlik. Bu guruhdagi so'zlar bir-biridan tarkibidagi bir harf bilan farqlanadi, ammo shunga qaramay ularning ma'nolari turfa xil bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bu holda so'zlar tovush shaklidan yaqin, ammo ma'no jihatidan butunlay farqlanadi;

2. Bir-biriga o'xshash bo'lgan ma'nolar bir-biridan farqlanuvchi so'zlar orqali ifodalanadi (buni "sinonimlik" tushunchasi bilan ham ifodalash mumkin). Masalan, سار ، انطلق ، ذهب kabi fe'llar "ketmoq", "bormoq" singari ma'nolarni anglatadi;

3. Bir-biridan farq qiluvchi ma'nolar bir-biriga muvofiq bo'lgan so'zlar vositasida ifodalanadi (لُعْنَةٌ – la'natlangan, لُعْنَةٌ – la'natlovchi)⁴⁰.

Bitiruv malakaviy ishimizning ushbu bandida biz yuqorida keltirib o'tilgan so'zlarning ikkinchi va uchinchi guruhlari haqida batafsil ma'lumot berib o'tmoqlikni lozim deb topdik.

Bir-biridan farq qiluvchi ma'noli shaklan o'xshash so'zlarni kelishiklar, harakat va tarkibdagi harfni o'zgartirish bilan ham farqlab olsa bo'ladi. Arab tilida

⁴⁰ AbuAr-Robiy'i. Ittifaqal-mabaniyvaixtilaafal-ma'aniy. –B.2.

shunday so'zlar ham borki, ularni, bir vaqtning o'zida ham aniq daraja sifatdosh, ham majhul daraja sifatdosh, deb bilish mumkin. Xususan, gap yo ibora tarkibidagi muayyan so'z tanvin yoki tanvinsiz bo'lishiga ko'ra ma'lum bir zamonni ifoda etadi. Masalan:

هذا قاتل أخى (بالتنوين دل على أنه لم يقتله)

Bu akamni o'ldirayapti.

(Ushbu jumladagi "قاتل" so'zini tanvin bilan o'qisak, u holda tanvin uni o'ldirib bo'lmaganligiga ishora qiladi)⁴¹.

Agarda "قاتل" so'zini tanvinsiz o'qisak, u holda “ Bu akamning qotili”, degan tarjima kelib chiqib, tanvinning olib tashlanishiish- harakatning allaqachon amalga oshirilib bo'lganligiga ishora qiladi.

Bir- biridan farq qiluvchi ma'noli shaklan o'xshash so'zlarni birgina harakat orqali ham ajratib olsa bo'ladi. Buni quyidagi misol orqaliizohlash mumkin: Agarda odamlar biror kishini la'natlasalar, u odam la'natlangan رجل لَعْنَةٌ , deb ataladi, agarda u odamlarni la'natlasa رجل لَعْنَةٌ , deb ataladi, agarda odamlar uni haqoratlasalar, u رجل سُبَّةٌ , deb, agarda u odamlarni haqoratlasa, u holda رجل سُبَّةٌ deb atalgan(ushbu misollardagi لَعْنَةٌ so'zidagi “ a'yn” ga va سُبَّةٌso'zidagi birinchi “ ba”harfiga”fatha” harakatini orqaliushbu so'zning aniq daraja sifatdoshi ekanligini bilib olish mumkin). Boshqacha qilib aytganda, birgina harakat orqali so'zning aniq yoki majhul daraja sifatdosh ekanligini ham bilib olish mumkin ekan. Quyida bunday fe'llar jadval ko'rinishida berilgan:

اسم المفعول	اسم الفاعل

⁴¹AbuAr-Robiy'i. Ittifaqal-mabaniyvaixtilaafal-ma'aniy. –B.5.

سُخِّرَ - masxara qiluvchi	سُخِّرَ - masxaralangan
ضَحَكَ hadeb kulaveradigan odam	ضَحَكَ kulgiga qolgan oodam
خُدِعَ - aldoqchi	خُدِعَ - aldangan
لَعَنَ - la'natlovchi	لَعَنَ - la'natlangan
سَبَّ - haqorat qiluvchi	سَبَّ - haqoratlangan

Arablar ko'p taom yeyuvchi kishini فيه , og'zi katta odamni أفوه , chiroyli so'zlovchi kishini مفوه , deb ataydilar.

Yana boshqa misollarni ham ko'rib chiqsak,

المَرُوحَة – ko'p shamol esadigan yer

المَرُوحَة – yelpig'ich yelpiyotgan qiz

يَوْم رِيح – mayin shamol esib turgan kun

يَوْم راح – qattiq shamol bo'layotgan kun

رجل حاف – yalangoyoq odam

رجل حف – yuraverib oyoqlari charchagan odam

Yuqorida keltirilgan misollardagi so'zlar bir xil o'zak harflardan tashkil topgan bo'lsada, ular turfa xil ma'noni anglatishi ma'lum bo'lmoqda. Ishtiyoqning

kichik turiga esa shunday usulda yasalgan so'zlar kiradi hamda bu so'zlarning asl o'zak anglatgan ma'nodan boshqa yangi ma'noni kasb etishi اشتقاق دلالي – ma'noviy ishtiyoqqa xosdir.

2.2. الأضداد

O'zaklari mufoviq kelib, ma'nolari bir- biridan farqlanuvchi so'zlarga "الأضداد" ham kiradi. Ushbu atama haqida ko'pchilik arab tili xosmandlari yetarli ma'lumotga ega emasliklari sabab, uni "تضاد"- tazod bilan adashtiradilar. Ko'pgina arab nahvchi olimlari ushbu mavzuni arab tilida tazod, ya'ni bir- biriga zid ma'no beruvchi so'zlar sirasiga qo'shadilar. Lekin, buyuk va mashhur nahvchi olimlardan Sibavayhi va Almubarrad fikrlariga ko'ra, aslida tazod addodning bir qismi xolos⁴².

Addod polisemik birikmalarning bir turi bo'lib, unda so'z bir vaqtning o'zida bir- biriga qarama- qarshi, zid ma'nolarni aks ettiradi. Arab olimlari addod haqida turlicha fikrlar bildirganlar. Olimlarning juda ham kamchilik guruhlar arab tilida bundayin addod so'zlarning mavjud ekanligini inkor etganlar. Biroq ko'pchilik olimlar arab tili lug'atlarida bunday so'zlar borligini qayd etganlar. Addodni inkor etgan eng mashhur olimlardan biri bo'lgan Ibn Durustavayh

“ Addod hamda omonim so'zlar chalkashlik va noaniqlikka olib keladi... Bu esa tilning asl vazifasi, ya'ni tushuntirish va aniqlik kiritishni buzadi”, deb aytgan⁴³. Addod so'zlar she'rlarda, Qur'oni Karimda, hadislarida va boshqa arab matnlarida ham uchraydi. Demak, addodni mutloq inkor qilib bo'lmaydi, zero u tovush va ma'no o'zgarishlaridan vujudga kelgandir. Shu o'rinda, “ma'no o'zgarishlaridan” degan iboraga ahamiyat qaratsak. Biz addod va ishtiyoqning ma'noviy turi- اشتقاق دلالي ni umumiy bog'liqlikka ega ekanligini qayd etib o'tmoqchimiz, chunki yuqorida zikr etilganidek, so'zning yangi ma'nolarni kasb etgani holda qaytadan hosil bo'lishi ham aynan اشتقاق دلالي ga xos jihattir. Faqat bu holda so'z boshqa bir so'zdan hosil bo'lmay, balki uning ma'nolari shu so'z doirasida o'zgarib, o'zaro qarama- qarshilikni kasb etadi.

⁴²M. Zoir. Arab tilida addod so'zlar maqolasi. Kamolot sari 5-son iqtidorli yoshlar ilmiy to'plami. –T., 2012.–B.43.

⁴³www.google.com

Olimlar addodni o'rganishda uch xil yondashganlar, ulardan birinchisi bu mavzuiga tor doirada yondashib, o'zlarining asarlarida bu til hodisasiga kam misollarni keltirib o'tganlar. Quyida nomlari keltirilgan olimlar ham shu guruh vakillaridandir:

As-Saolibiy o'zining “ Fiqh al-lug'a” nomli kitobida 7 ta addod so'zlarni keltirgan bo'lsa, sharqshunos olim Al-Almoniy Jeys o'zining “ Addod” nomli qisqa risolasida 22 addod so'zlarni keltirib o'tgan.

Addodga keng doirada yondashgan olimlar sirasiga biz Qutrub, Ibn Al-Anbariy, Feruz Abadiy, Abu At-Toyyib Al-Lug'aviy singarilarni kiritishimiz mumkin bo'lib, bu guruh olimlari o'zlarining kitoblarida 300 ta addod so'zlarni misol tariqasida berganlar.

Uchinchi- addodga o'rtamiyona yondashgan olimlar sirasiga Ibn Sikkiyt (92 ta so'z), Abu Hotim As-Sajistoni (170 ta so'z), Ibn Sayyid (92 ta so'z) larni kiritish mumkin.

Ibn Al-Anbariy addod mavzusiga bundayin bir-biridan farqlanuvchi fikr-mulohazalarning bildirilishiga bir necha omillar sabab qilib ko'rsatgan:

1. Arab xalqlarining bilimlaridagi nuqsonlar;
2. Ularning balog'at ilmidan bebahra ekanliklari;
3. Ularning suhbatlarida chalkashliklarning mavjudligi⁴⁴.

Arab xalqlarining bilimlaridagi nuqsonlar sabab ular o'z fikrlarini juda ham zaif tarzda bayon etib, buning natijasida ular aytayotgan gaplar butunlay chalkashib ketgan.

Bugungi zamonaviy tilshunos olimlar addod so'zlar arab, lotin, fors, oromiy kabiko'pgina tillarda mavjudligini e'tirof etadilar. Biroq insonlar bu holatga unchalik ham ahamiyat beravermaydilar.

Ba'zi olimlar esa addodning yuzaga kelishiga ishtiyoqning guruhlaridan birinahtni sabab sifatidako'rsatadilar. Ya'ni bir- biriga qarama qarshi

⁴⁴www.google.com

ma'noliikkiso'zni "naht" qilish orqali bitta addod so'z vujudga kelgan. Masalan, "الأبيض" so'zi, u "tashvish" va "xotirjamlik" ma'nolarini anglatib, ikki "أب" ("turmoq" va "shoshilmoq") va "بض" ("joylashmoq" va "xotirjam bo'lmoq") so'zlaridan yasalgan.

Quyida addod so'zlarga misollarni keltirib o'tdik:

أبر – eng yaxshi; eng yomon

أفزع – qo'rqmoq; qo'rquvdan xalos bo'lmoq

جدا – bermoq; so'ramoq

شعب – sindirmoq; tuzatmoq

لمق – yozmoq; o'chirmoq

Mashhur arab shoirlaridan Antara o'zining quyidagi baytida "البين" so'zini qo'llagan bo'lib, bu so'z "firoq" va "visol" ma'nolarini anglatadi:

ظعن الذين فراقهم أتوقع

و جرى بينهم الغراب الأبقع

Men ayrilishib yo'lga chiqqanlar haqida qayg'uraman,

Ola qarg'a olib ketdi ularning firog'ini (visolini).

Ibn Al-A'robiy baytida esa "سليم" so'zi qo'llanilib, u "sog'-omon" va "jarohatlangan" degan ma'noga ega:

يشكو إذا شدّ له حزامه

شكوى سليم ذربت كلامه

Kamarbandin tortsalar gar,

Og'rinadi u bundan.

Sog' (jarohatlangan) odam shikoyat qilsa,

Gaplari o'tkir bo'lar.

"سعس" so'zi ham "tunning boshlanishi" va "tunning chekinishi", ya'ni "kunning yorishishi" ma'nolariga ega. Quyida shoir Al-Qalama Ibn Qurtning quyidagi she'rida ushbu addod so'z qo'llangan:

حتى إذا أصبح عنها تنفسا

و انجاب عنها ليلاها و عسعا

Tun kunduzni dunyoga keltirdi va chekindi

*Va kun tundan go'dak kabi paydo bo'ldi*⁴⁵.

2.3. اتفاق المعانيو اختلاف المباني

(Ma'nolarning mos kelishi va o'zaklarning farqlanishi -sinonimlik)

Sinonimiya arab adabiy tilining leksik-semantik mahsul sifatida qadim zamonlardan arab tilshunosligining e'tiboridabo'lib kelgan muhim masaladir. Arab mualliflarining ko'pchilik qismi, qadimgi va hozirgi sinonimiya (”الرَّادَفُ” ketma-ket kelmoq, ”رَادَفَ” sinonim bo'lmok, hisoblanmoq) vasi nonim ”مُتَرَادِفَاتُ” larning mavjudligi haqidagi masalaning ijobiy yechimini topgan vasi nonimlarning talaffuzibo'yicha turlixil, lekin ma'nosibo'yicha o'zaro to'liq mos keluvchi so'zlarsifatida ta'riflashgan. Ma'nolaribir-biridanbirozbo'lsadafarqlanadigan so'zlarham, xattoular birtushunchani ifodalagan holda ham ularsinonimlarbo'lolmaydi.

Ibn Jinniyo'zasaridagi

”O'zakvatur larshakllarining farqlaribo'lgani holda ularning ma'noji hatidan moslashuvi”

bo'limidasinonimiya ”birtushuncha uchun bir qancha shakllarning mavjudligi va har biratalishning asosini ta'dqiq qilganda uning ma'noji hatidan boshqaso'zning ma'nosibila muyg'unlashadi” deb talqin qiladi⁴⁶. O'rta asrning boshqabiratoqlifilologilbnal-

Asirsinonimiyatushunchasini ta'riflaganda Ibn Jinni yning tushunchasigaxosta'rifberib, sinonimiyabu — turlixil so'zlarbo'lib, ular birtub mohiyatning ma'nosiga ishora qiladi. Masalan: الخَمْرُ، الرَّاحُ، الْعُقَارُ nomlaribilan bir buyum, narsa, hodisa belgilangan, xususan, ular ”uzumdan olingan mast qiluvchi ichimlik” ma'nolarini anglatadi.

⁴⁵M. Zoir. Arab tilida addod so'zlar maqolasi. Kamolot sari 5-son iqtidorli yoshlar ilmiy to'plami. –T., 2012.–B.44.

⁴⁶Ibn Jinniy. Al-xasois. –Qohira., 1956.

Eski adabiyotlardagi sinonimlarning eng to'liq tavsifi Fahridning tegishli bo'lib, u Suyuti tomonidan keltirilgan.

Fahridning sinonimlarni bir narsani ifodalovchi birturkumga xos "alohid aso'zlar" sifatida ta'riflagan.

Butundagi so'zlar gap buyum nomlar va buyumlarda ta'rif tegishli emas, balki sinonimlarga mas.

Yana bularning qatoriga bir buyumni turli nomlar bilan atovchi so'zlar ham kirmaydi.

Masalan: سَيْفٌ - qilich. صَارِمٌ - Bir buyumni atagan holda bir-ikkiso'z uni har xil ta'riflartavsiflaydi. Ulardan biri buyumning mohiyatini,

mazmunini ta'riflasa, ikkinchisi belgisiga ishora qiladi.

Sinonimlardan biri xuddi boshqa sinonim bergan ma'noni beradi, masalan: إِنْسَانٌ - inson. Uning ta'kidlashicha "ba'zilar sinonimiyani rad etib,

o'xshash so'zlar deb hisoblanuvchi so'zlar, farq lib boshqa-boshqa so'zlardir, chunki so'zlardan biri buyumning mohiyatini bayon qilish uchun ishlatilgan bo'lsa, ikkinchisi belgisini mo'ljallaydigan belgining belgisi"dir⁴⁷. Bu

yerdagi xususiyatlar sinonimlarning alohida hodisa sifatida leksik darajadagi mavjudligini (bir buyumni turli nomlar bilan ifodalanganda)

tan olinishining tarafdorlari va qarshilarining ko'paslik bahslarining mohiyatini xulosalab berdi.

Umuman barcha arab mualliflari sinonimiyani muammasini o'rganishda asosiy yurg'unisi sinonimlarni umumlashtiruvchi,

ularni bir sinonimik qatorga qo'yuvchi va so'zlarning to'liq ma'naviy yig'unligiga ta'bir berganlar.

Ma'no jihatidan turli xil farqlar ularni sinonimik qator dancha etgachiqaradi.

Shu sababdan munozaratidagi so'z ma'nolari bo'yicha aynan asl mos keluvchi so'zlar xususida boradi.

Ko'pgina arab tilshunoslari xususiyatlar leksikografiya sinonimiyani mavjudligi haqidagi masalani ijobiy hal qilib, bir ma'no ikki va undan ortiq so'zlar bilan berilishi mumkinligini aytishadi.

⁴⁷ Abdurrahmon Suyuti. Al-mazhar fi u'lumi al-lug'a va anva'uha. – Misr.

Abdulfarajningta'kidlashicha,

“sinonimiyaniradetganlarningso‘zlariniularningbirqabilashevasiganisbatanaytilgane’tirol, debtushunishkerakvaagarikkishevanazardatutilsa,

hechqaysiaqlliinsonularniradetaolmaydi”.IbnJinniyningfikrlarigako‘ra,

bufikrtilbilimdonlariningnufuzlidalillaribilantasdiqlanadi:

“birtushunchaningbirqanchaso‘zlarbilanifodalanishi, turlixilguruhlardagiso‘zlarningbirodamdayig‘ilganligisingaridir”.

Bufikrxususankuyidakeltirilganvoqeadatasdiqlanadi:

“Payg‘ambarimizMuhammadS.A.VHaybordagig‘alabalaridanqaytayotibqo‘llaridanpichoqnitushuriyuboradilar. Yonlaridao‘tirganAbuHurayradanpichoqniolibber (سَكِين) debmurojaatqiladilar.

Payg‘ambarimizMuhammadS.A.Vso‘zlarinianglamaganAbuHurayraatrofigaqarayd

i. Payg‘ambarimizMuhammadS.A.Vpichoqqaishoraqiladilar. AbuHurayra

“sizbuniسَكِينdeyapsiz, biz مُدْيَاْ deymiz,

yanamenba’zikishilarningbuniشَفْرَاه(shafrah) debaytganinihameshitganman” deydi.

“Hudohaqqiسَكِينso‘zinishuvaqtgachahecheshitmagandim” deganlar.

Qadimiy

(klassik)

arableksikasinisinichiklabro‘yxatgaolganleksikologvaleksikograflarma’nodoshsino nimlarninguzundan-uzunro‘yxatinituzganlar,

ulararabsinonimikasidoirasidama’nojihatidankattataassurotqoldiradiganraqamlarni keltirishgan. Xususanko‘pginaasarlarda “أَسَدُ” – sherso‘ziga 350-400 gayaqinsinonimlarmavjudligi, “خَمْرُ” – “vino” so‘ziga 100 ta, “سَحَابٌ” – “bulut” so‘zigaesa 50 ta, “جَمَلٌ” - “tuya” so‘zigaesa 100 tagachasinonimlarborligita’kidlabo‘tiladi.

IbnFarisningaytishicha, IbnHalveyh “أَسَدُ” – “sher” so‘zining 500, “حَيَّاحٌ” – “ilon” so‘zining 200 tanominitopganvaal-Asmantoshso‘zining 70 xilnominibilgan.

N.P.Ostroumov “Исламоведение. Аравия, колыбель ислама” kitobidaشرب “ichmoq” fe’liningichishvaqtibelgilanmaganligi, lekinصحب

“ertalabichmoq”, غلب “kechkivaqtichmoq” ma’nosidakelishihaqidayozadi⁴⁸.

Arabtilida 6000 asos – o‘zakborligiaytiladi. Arabtilidaundoshtovushlarningo‘rinlarinioddiyalmashtirishbilanyangiso‘zlarhosilbo‘ladi: برك “ertalabbo‘lmoq”, كبر “takabburbo‘lmoq”, ركب “transportvositasigao‘tirmoqyokikelmoq”, برك “tizzagacho‘kmoq”(tuya), ركب “qayg‘udanhayajonlanmoq”, ركب “bog‘lamoq”⁴⁹.

MashhurrusarabshunosolimiG.S.Sablukovarabtiliningboyimkoniyatlarihaqidagapirib, shundaydegan: “Arabo‘zinio‘raborturgantabiatdagibarchahodisa – voqealarnio‘ztilidaaniqaytibberaoladi. Uningtilidaxattotuyanang, otningyokisahrodauchraydiganhaxilhayvonlarningharbirharakatinianglatuvchiso‘ztopaoladi. Masalan: kishiningharakatiniifodalovchi “bormoq” va “yurmoq” fe’lining 25 tasinonimibor. Ularmuayyanish-harakatningbirmartalikoddiyharakatini, boshqasiesabajarilganvaqtiga, ertalab (saharda), kechkipaytmi, ertalabmi, ertasikunimi, uchunchikunimiyokikechasibilanyuradimibarchasiningma’nosigaishoraqiladi”⁵⁰.

Bundayro‘yxatlardasanabo‘tilgansinonimlarpredmetningsifatinibildiruvchiuyokibupredmetningbelgisiniyokihodisasini, ko‘rinishini, buyumlarningkelibchiqishnomlarini, ularningmetamorfikvako‘chmaturinio‘zichigaoladi.

التوليد الدلالي 2.4.

(Yangima’ nolisozlarningshakllanishi)

التوليد yangi so‘zlarning hosil bo‘lishi jarayoni bo‘lib, bunday so‘zlar ikki xil yo‘l orqali hosil qilinadi. Ular quyidagilar:

1. Ishtiqoq orqali;

⁴⁸N.P.Ostroumov. Islamovedenie. Araviya, kolibelislama.–Moskva.,2007. –Str.209.

⁴⁹Лексическая синонимия. Сборник статей. –Москва.: “Наука”, 1967. –Стр.206..

⁵⁰N.P.Ostroumov. Islamovedenie. Araviya, kolibelislama. –Moskva., 2007. –Str.209.

2. Ajnabiy so'zlarning arab tiliga kirib kelishi orqali⁵¹.

Ishtiyoq orqali so'zlar tarkib, harf, harakatlarni qo'shish, ularni olib tashlash, o'rnini o'zgartirish, mavjud harfni boshqa harf bilan almashtirish va hokazo yo'llar bilan ham hosil qilinadi. Professor Roziya Bin Arabiyya bu jarayonga nisbatan shunday fikr bildirgan:

“ فالإشتقاق الكبير يشملا لتقاليبو التذكروها الخليل بن أحمد الفراهيدي والإشتقاق الكبارو هو ما اشتراك تحرو ف جذرهم مع حرو ف جذر كلمة أخرى، ما خلا حرو ف واحد او مثال ذلك: قسمو ق صم، ق دو قط، الصدو الصد، د قو شق...

الغور ضا لأساسي من هذا لأنوا عائلثة هو إراء اللغة العربية وتوليد قدر كبير من المصطلحات.”

“

IshtiyoqkabiyrXalilIbnAhmadAl-

Farahidiyaytibotgano'rinalmashtirishlarnio'zichigaolsa, ishtiyoqkubbardaesaaslo'zakningtarkibidagibirharfdantashqaribarchaharflaryangih osilbo'lganso'zdaishtiroketadi, masalan:

شقودق، الصدو السد، ق دو قد، ق صمو قسم

Yormoq va maydalamoq, to'sqinlik qilish va rad etish, bo'yiga kesish va eniga kesish, bo'lmoq va sindirmoq...

Bu uch turdan asosiy maqsad arab tilini boyitish hamda ko'p sonli yangi so'zlarni shakllantirishdir⁵².

Arabtiligaboshqachettillaridankiribkelganso'zlarningbirmunchaarabchalashtirilishihamdaularningushbutilningmavjudqonun-qoidalarigavato'vushlarigamoslashtirilishiorqaliyangiso'zlarhosilqilinadi. Masalan: "فبرك" – "ishlab chiqarmoq", "uydirma to'qimoq", degan ma'nolarni anglatadi, bu so'z aslida ingliz tilidagi "fabricate" so'zidan qabul qilingan. Arablar asabiy odamga nisbatan "هو نرفرنى" – "u asabiy", deb aytadilar, bu so'zning fe'l shakli "تفرز", sifatdosh shakli esa "متفرز" ko'rinishida bo'ladi. Asabiylikni ifodalovchi bu so'z asli ingliz tilidagi "nervous" ning arabchalashgan ko'rinishidir. Shuningdek, arablar “

⁵¹Roziya Bin Arabiyya. Ishkaliyya sina'ati al-mustalah. –Shalaf., 2010. –B.5.

⁵²Roziya Bin Arabiyya. Ishkaliyya sina'ati al-mustalah. –Shalaf., 2010. –B.5.

falonchi ishini yopib ketdi (sir saqladi)”, desalar "فلان دوك الأمر" iborasini ishlatadilar yoki mashina bo'yog'iga nisbatan "دوكو" atamsini qo'llaydilar. Ushbu ikki "دوكو" hamda "دوك" so'zlari aslida “ decorate” so'zining arabcha ko'rinishi sanaladi⁵³.

Til doimo rivojlanish, harakatda bo'lib, vaqt o'tishi bilan undagi so'zlarning ma'nosi o'zgargan holda qaytadan shakllanib boraveradi. Shunday holatlar ham bo'ladiki, so'z shaklan emas, balki ma'no jihatidan yangi ko'rinishga ega bo'lib, bu holat "التوليد الدلالي" – “ yangi ma'noli so'zlarning shakllanishi” da o'z aksini topadi. Tildagi bunday ma'noli so'zlarning shakllanishida "النقل" – “ ko'chirib o'tish jarayoni” muhim o'rin tutadi. Ushbu jarayonda o'z va ko'chma ma'noda qo'llanilayotgan so'zning ko'chma ma'nosi asl ma'noga aylanadi hamda uning avvalgi ramzlari, majozlari yo'q bo'lib ketadi, yangi hosil bo'lgan ma'no esa o'sha so'zning mustahkam ma'nosiga aylanadi.

Mavjudso'zlarningma'nolarinio'zgartirishuchtaturlijarayonningnatijasihisobl anadi.

Ulardanikkitasiarabtilidoirasidachegaralanganbo'lib, yoalohidaso'zlarma'nolariningmustaqilvasekino'sishi, tadrijiyrivojlanishiyokiqismanyohudmutlaqoiste'moldanqolganeskiso'zlardanulargayangima'nolaryuklatilganholdafoydalanishnatijasidamazkurso'zlarningtezlikbilan tiklanishidaniborat.

Uchinchijarayonboshqatillarbilanbog'liqravishdasodirbo'ladi va arabchaso'zlarning semantikjihatidano'zlarigao'xshashbo'lganso'zlarningma'nolarinio'zlashtirishdano moyonbo'ladi.

Yuqoridasanabo'tilganholatlardanbirinchisi, so'zningbelgilangankontekstio'zgarishichog'idaso'zma'nosininghamasta-sekinlikbilan,

sezilarsizvabeixtiyorravishdao'zgarishivabuningnatijasidauningleksik-semantiktiltizimidaya'ni, nisbatvabog'lanishlargaegabo'lishidaniborat.

So'zlardanfoydalanishdagio'zgarishlarnatijasidayangileksikma'nolarningvuj udgakelishigamisollarjudako'p, taqqoslang:

“سَجَبَ” – hafabo'lmoq- halok qilmoq “رَضَخَ” – nimadandirozginabermoq -

⁵³M.H.H.Jabal. I'lmul-ishtiqoq. –Qohira., 2006. –B.177.

bo'ysunmoq, "تَفَانِي" – bir-biriniyo'qqilmoq-berkitmoq "إِحْتِجَاجٌ" – dalilsifatidakeltirmoq- kifoyalanmoq "سَمِيكٌ" – balandva qalin⁵⁴.

Semantiko'zgarishlartarixiyjihatdan alohida so'zlarning semantiko'zgarishlari ning xarakteriga qarab tasniflanadi. Ular quyidagilar:

a) ma'nolarning qisqarishi; b) ma'nolarning kengayishi (ya'nibuikki holdatushunchalarning birlamchivaundan keyingihajmlari qiyoslanadi);

v) ma'nolarning aralashishi, o'zgarishi (majoz, metonimiya, ya'nibirso'zo'rnidaunga aloqador boshqaso'zni qo'llanilishi, masalan "pul" ma'nosida "hamyon" so'zini, "ovqat" ma'nosida "dasturxon" so'zining ishlatilishi) sinekdoxa (ya'nibutunnarsaniuning bir qismining nom bilan va aksincha, ma'nolarni ularning hajmi gabog'liq bo'lmagan holda o'zgarishini ifodalovchi, qismnibutunnarsaning nom bilan atash va boshqaba'zibirliliklar).

Ma'nolarning o'zgarishi, ya'ni qisqarishi umumiy, asl ma'nolarning xususiy tasviri ya'ni ma'nolarga ko'chish hodisasi dir.

Misollar (ularda avval klassik, so'ng razamonaviy ma'nolar berilgan): "أَنَاثٌ" – barchamol-mulk (uy hayvonlari bilan birgalikda) – uyji hozlari; "عَنَمٌ" – maydaqoramol (qo'ylar, echkilar) – "qo'ylar"; "وَلَدٌ" – farzand (jinsidan qat'iy nazar) – asosan "o'g'ilbola"; "مَائِمٌ" – ayollarning xursandchilik va qayg'ulikunlardagi yig'in va ma'rakalarining nomlari berilgan.

Ma'noning qisqarishi ayniqsa mavjud leksika ni atamalashtirish jarayoni uchun tipik holdir.

Islom diniga oid ko'pgina atamalar aynan shu usul bilan islomgacha bo'lgan leksika asosi dahosil qilingan. Taqqoslang: "حَجٌّ" – qaergadir jo'namoq, ketmoq – muqaddas joylarni ziyorat qilmoq, "مُؤْمِنٌ" – biror narsaga ishonuvchi – dindor, e'tiqodli, musulmon va shukabilar. "Poison" – "zahar" so'zi avvallari "ichimlik" ma'nosida qo'llangan, ammo vaqt o'tib, u "zahar" ma'nosiga o'zgargan. "حَرَامِي" so'zi dastlab asli halol bo'lmagan har qanday hatti-harakat ma'nosini bergan,

⁵⁴Luis Ma'luf. Munjidarab tili lug'ati. – Bayrut., 1996. – B.118, 264, 351, 374, 597.

biroq hozir bu so'z "لص" – "o'g'ri" so'zi ma'nosini beradi. Qadimda "حريم" so'zi qo'l bilan ushlab bo'lmaydigan har qandaynarsaga nisbatan qo'llangan bo'lsa, endi u "ayol" ma'nosini beradi.

Ma'noningkengayishi – butor, xususiy ma'nodankeng, asl ma'nogako'chish hodisasi. Masalan: "سُفْرَةٌ" – yo'lovchining ovqatlanishi – ovqatlanadigan stol, "شَهِيدٌ" – dinyo'lida qurbon bo'lgan – vatan vago'ya chunkurash yo'lida qurbon bo'lgan, "سَجَّادَةٌ" – joynomoz, ibodat qilish uchun gilamcha – gilam, "مَوْرَدٌ" – suv manbai, suvloq – manba, shuningdek taqqoslang: "وَرْدٌ" – suvloqqa yetib kelmoq, suv ichishgabo'moq, "زَيْتٌ" – zaytun moyi – harqandayo'simlik moyi yokima'dan limoy, "مِنْهَ" – vaqtinchialik foydalanishgaberilgan hayvon, ishquroli – hadya, "رَائِدٌ" – yangi o'tloqqidirayotgan, qidiruvchi – birinchi bo'lib kashfetgan, topgan, ochganyokio'zlashtirgankishi, kashshof, "زَمِيلٌ" – birov bilan birtuyadaketayotganyoki ishlayotgankishi – hamkasb, birgalikda ishlovchi, "مُخَضَّرٌ" – islom dinigachabo'lgandavrvaislom davri oralig'ida yashagan shoir – harqanday ikki davrdayashayotgankishi. Ingliz tilidagi "maosh" ma'nosini beradigan "salary" so'zi aslida "salt" – "tuz" so'zidan kelib chiqqan; qadimda askarlar uzoq yo'lga chiqqanlarida ularga pul o'rnida har kuni ma'lum miqdorda tuz berilib borilgan bo'lib, bu ularni quyosh urishidan saqlagan. "Gul", ya'ni "زهرة" so'zi aslida dastlab o'simliklardan chiquvchi "ilk kurtak" ma'nosini bergan, ammo vaqt o'tib u "gul" so'zini ifodalash uchun qo'llaniladigan bo'ldi. Majoz (metafora) – ikki predmetning o'xshashligiga asoslangan holda ular dan birining nomi ikkinchisiga ko'chirishdan iborat. Masalan: "عَيْنٌ" – ko'z – ayg'oqchi, josus, "تَرْثَارٌ" – sersuv, suvimo'l (buloqhaqida), "عَيْنٌ تَرْثَارَةٌ" – sergapodam, ezma, vaysaqi, safsataboz, "مَنْزِلٌ" – to'xtash joyi, manzilgoh – turarjoy, "مَسَلَّةٌ" – kattanina – yodgorlik.

"مسوِّقة" so'zi aslida الساق oyoq so'zidan kelib chiqqan bo'lib, hozirda bu so'z البنطلون – shim so'zini ifodalaydi, negagi u ikki oyoqqa to'laligicha kiydiriladi.

الطرف so'zi "faks" ma'nosini berib, طرف so'zi ko'zni yumib- ochish degan ma'noni beradi (bir zumda degani ham), faksga

javob qaytarish tezligiga ko'ra, u shu nom bilan atalgan. مَوْئَا so'zi ham الآن so'zi o'rnida qo'llanilib, "faks" niifodalashda "رسالة مَوْئَا" yoki "رسالة طرفية" birikmasidan foydalaniladi. Telefon esa "هاتف" (bu so'z "هتف" fe'lidan yasaliib, baqirmoq degan ma'noni anglatadi), deb nomlanib, ushbu jihoznig jiringlashi egasiga baqirib, go'yoki uni nimagadir chaqirayotganga o'xshaydi. "Video" esa "مِعْرَضٌ" ("عرض" – "ko'rsatmoq", "namoyish qilmoq") so'zi bilan ifodalanib, uning bunday atalishiga sabab- video yozib olingan tasvirlar va kinolarni ko'rsatadi. Saudiya Arabistonida esa "tormoz" so'zini "الفرامل" emas, balki "كوابح", deb ataydilar. Asosi "كبح" – "to'xtatib qolmoq" fe'lidan olingan ushbu jihoz vaziyat taqozo qilgan paytda mashinani tezlikdan to'xtatib qoladi.

Metonimiya – biron- birhodisano'zarobog'lanishi (ya'nimazmunniifodalovchi, sabab-oqibat, materialdanyasalanganbuyum, atoqliot – turdoshotvaaloqalar)ga, predmetningo'zarobir-biribilanbog'liqhodisalarnianglatishiganisbatlanadi; Taqqoslang: "يَمِينٌ" – o'ngqo'l – qasam; "صَفْقٌ" – qo'ltashlamoq, borbarakaqilmoq – kelishmoq, bitishmoq; fe'lningbirlikshakli; "وَزَيْفَةٌ" – "صَفْقَةٌ" (birorlavozingatayinlangankishigaberiladigan) maosh, moyana – lavozim; "قَهْوَةٌ" – kofe – qahvaxona (agarbuilgarikengqo'llanilgan "بيتُ القهوة" atamasiningqisqartirilganshaklibo'lmasa); "رِصَاصٌ" – qo'rg'oshin – o'qlar; "حَدِيدٌ" – temir – kishan; "رُخَانٌ" – tutun – tamaki; "قُطْنٌ" – paxta – ip-gazlamamaterialidantikilganko'ylak; "حَرِيرٌ" – ipak – shoyiko'ylak.

Metonimiyaarabtilidagiko'chirishusulisifatida o'zigaxosxususiyatgaegahodis ahisoblanadi, shuninguchunhamtilshunosarablarningtilidanarsani, masalan, osmonyomg'irningsababchisibo'lganligiuchun "مَطَرٌ" – yomg'ir "سَمَاءٌ" – osmonso'zibilanyoki "غَيْثٌ" – buyomg'irbo'lganligiuchun, yomg'irdankeyino'sibchiqadigannarsalarham "غَيْثٌ" debatalganikabi, sababnomibilanataashgaodatlanganligita'kidlanadi.

Atoqliotlarningturdoshotsifatidaishlatilishihammetonimiyadebataladi. (ko'pinchaulardannisbiynomlaryasaladi).

Bunday soʻzlarning jihatidan chegaralangan boʻlib, quyidagilardan baʼzilar imisoltariqasida keltiriladi. “أَجْرُومِيَّةٌ” “Grammatikaga oid” va “أَجْرُومِيَّةٌ” – grammatika damashhur vakent tarqalgan arab tilining maktab grammatikasimuallifi Ibn Ajrum (1273-1323) ning nomidan hosil qilingan. “طُفَيْلِيَّةٌ” – “chaqirilmagan yoki kelaverib jongatekkan mehmon vahattotekin soʻr, birovnikida uning hisobiga yashovchi” soʻzlari ham oʻzining xiraligib ilan hammaning joni gategkanligi sabab limaʼlum va mashhur boʻlgan kufalik Tufaylning ismidan, “عُرْقُوبِيَّةٌ” – yolgʻonchi, aldoqchi, vaʼdaboz, bergansoʻzining ustidaturmasligi bilan tanilgan Urqubning nomidan, “حَاتِمِيَّةٌ” – sahiy, sahiyligi bilan nom taratgan arab Xotamning ismidan, “قَامُوسٌ” – lugʻat soʻzidan olingan: keng tarqalgan izohlilugʻat “القَامُوسُ الْمُحِيطُ” – ning: “عَذْرَقٌ” – yuksak, afloatuniy (muhabbat) Bani Uzroqabilasining (mazkur qabilaaʼzolarigaxuddishunday muhabbat xos boʻlgan.) : “حَنْفِيَّةٌ” – Jumrakhovuz data horatolishda jumrakdan foydalangan imom Abu Hanifa va uning izdos hlarin omidan: “حَوَاءٌ” – ayol (shuningdek “بَنْتُ حَوَاءٍ”) – Havvo (ayollarning ajdodi); “آدَمِيَّةٌ” – odamiy, “آدَمٌ” – Odam Atoning ismidan kelib chiqqansoʻzlardir. Barchamizgatanish boʻlgan “ishtashlash”, yaʼni “boycott” soʻzi Charlz Boykott nom bilan bogʻliq boʻlib, zamindor boʻlganushbushaxsoʻz qoʻlida ishlovchidehqonlarga maosh bermagan, natijada odamlar ishtashlaganlar.

Ikkinchi sulsoʻzlarning predmetlarga nisbatini juda zarur boʻlgan holda oʻzgartirishidan iborat.

Bujarayonda adabiy tilni juda yaxshi biluvchi shaxslar asosiy roʻl oʻynaydilar.

Bundamaʼnolar haqiqiy tadrijiy rivojlanishga ega boʻlmaydi

faqatgina mavjud boʻlgan leksika tanlab olinadi, unda yangi hasiga foydalaniladi.

Qadimiylar tushunchalar bilan yangi tushunchalarni oʻrtasida gʻoʻxshashlikning angla bolinishi, qadimiy, ayniqs ayarim unutilgan yoki butunlay unutilgan, nafaqat jamoatchilik tomonidan,

balkinufuzlitilmuassasalaritomonidanhambundanbuyonfoydalanishuchunqabulqilinganso‘zlarningyangihosilqilinganso‘zlardanma’nojihatidanqolishmasligiso‘zlarnibirdavrdanikkinchibirdavrgamuvaffaqiyatli ravishdako‘chiribolibolito‘tilganhollarihisoblanadi. Masalan: taqqoslang: “مجلة” – qog‘ozo‘rami, kanop – jurnal; “صحيفة” – yozibto‘ldirilganqog‘ozvarog‘i – gazeta; “قن” – nimanidirturi, boshqachamanosi – san’at; “قطر” – karvondagiboshtuya – lakomotiv (paravoz, teplovoz, elektrovoz vashukabilarningumumiynomi); “قطار” – tuyalarkarvoni – poezd; “أزمة” – kamhosi, qurg‘oqchilikyili – krizis, tanglik; “أربة” – tugun – galstuk. Yoki arab tilidagi عصفور - chumchuq so‘zi dastlab mayda urug‘ ma’nosini anglatib, ammo vaqt o‘tib, ushbu so‘z anglatgan ma’noning kengayishi natijasida u qush nomini atash vositasida qo‘llanila boshlandi. Bu qushning shu nom bilan atalishiga sabab urug‘ning hajmi uning tumshug‘iga o‘xshashligi bo‘lgan. Bundan tashqari so‘zlarning yangi ma’noni kasb etgan holda qaytadan shakllanishiga ijtimoiy, madaniy rivojlanish ham ta’sir o‘tkazadi. Masalan, “وضوء” so‘zi johiliyyat davrida “yorug‘” degan ma’noni anglatgan bo‘lsa, Islom dini boshlangandan so‘ng ushbu so‘z “tahorat” ma’nosida qo‘llana boshlandi.

Vanihoyat,

so‘zlarningma’nolaridagio‘zgarishko‘pinchaboshqatilningbevositata’sirko‘rsatishiorqalisodirbo‘ladi.

Bundayo‘zgarishlararabchaso‘zningxorijiytildagiubilanbirxilbo‘lgannomnianglatadiganso‘z bilanseman tikbitishuvidaniboratvashubilanbirgalikdasemantikasidaboshqatillarbilanbitishuvnuqtalarimavjudbo‘lganarabchaso‘zlarko‘phollardaxorijiyso‘zlarningsemantikasidanqismanyokito‘liqnusxako‘chirishimumkin.

Ushbusemantikkalkalashyokisemantikumumlashtirishjarayoniarabchaso‘znihozirgizamonehtiyojlarigamoslashtirishdasezilarlirolo‘ynamoqda.

Aniqichkishaklgaegabo‘lib,

leksikalashtirilganxorijiyso‘z birikmalariningtarjimalaridakalkalashgadoirengsodda vanamunalimisollarko‘zgatashlanadi. Taqqoslang: “طبيعة صامتة” – nifransuzcha “nature morte”; “كلمة متقاطعة” – krossvordniinglizcha “cross-word”; “روضة الأطفال” – bolalarbog‘chasinifransuzcha “jardin d’efants” bilan, “جسم السد” – ruscha

“teloploshini” bilan, “لون صرح” – qichqiruvchi (yarqiroq, dabdabali) rang, “حقيقة عارية” – yalang‘ochhaqiqat (ya‘nichinhaqiqat), “منظرة وردية” – pushtirang (hammanarsanichiroyliqilibko‘rsatadigan)

ko‘zoynakvahokazolarkabima‘joziyxususiyatgaegabo‘lganxorijiyso‘zbirikmalarini ngso‘zma-so‘z tarjimalari ham xuddishunday xarakterga ega. Arabchaso‘zlarniyangi, avvalqabulqilinmagankontekst vabirikmalarda qo‘llanishiso‘zning semantik hajmini engaytirish usullaridan biribo‘lganligi uchun arab adabiy tilining leksik-semantik me‘yorlariga asosan zid kelmaydi.

Ko‘pvaqtlarda vomida fransuz tili arab tili uchun semantik kalkalangan so‘zlarning bosh manbasibo‘lib keldi. M: taqqoslang: arabcha “وَسْطٌ” – o‘rtalik, oraliq – fransuzcha “millien” – sharoit, muhit, ora” orqali “عُضْرٌ” – a‘zo, tanaa‘zosiso‘z fransuzcha “member” – a‘zo (tashkilota‘zosi); “مَدْرَسَةٌ” – fransuzcha “ecole” – maktab, ta‘lim orqali; “كُنْئَلَةٌ” – kattabo‘lak, palaxsa – fransuzcha “blok” – blok (birlashma) orqali “زَيْتٌ” – moyinglizcha “oil” – neft orqali; “إِعْتَقٌ” – quchoqlamoq, fransuzcha “embrasser” – dinyokita‘limotni qabul qilmoq kabiso‘zlariorqalio‘zlashgan.

Semantik kalkalar son-sanoqsiz vaboshlang‘ich belgibo‘yicha “خَطٌّ” – chiziq; “مَحْطَةٌ” – bekat; “إِدَانَةٌ” – hukm qilish vahakazolarkabiko‘plab semantik internasionalizmlari yuzagakeladi.

Ayrim klassik so‘zlarning ma‘nolaritilshunoslartomonidan xatosifatida qabulqilinadi:

semantika sinio‘zgartirishbo‘yicha ma‘lum qonuniyatlarnuqtainazaridantushuntirib berilishi qiyinbo‘lganso‘zlarlar qatorigakiradi. Masalan, taqqoslang: “برهة” – uzoq muddat, hozirgi qo‘llanishda qisqamuddat, lahza, ma‘nosini anglatadi; faqat “وجد” – topmoq fe‘lining masdari “وجدان” – hozirgi qo‘llanishdagi “vijdon” ma‘nosini anglatadi, “إمتياز” – bironnarsadan ajralish, alohidabo‘lish, zamonaviy tilidagi “imtiyoz, ustunlik” ma‘nosidajaranglaydivaboshqabunday ko‘chishlarko‘pincha og‘zaki tilning ta‘siribilani, adabiy til vashevalardagi matnlar o‘rtasida tafovutyo‘qligibilan izohlanadi. Tilning sofligi uchun kurashuvchilar so‘zdan bunday foydalanishni vabirxilma‘nolixori

jiyso‘zlarta’siridahosilbo‘lganso‘zlarningma’nolarinixatodebhisoblaydilar.

Ko‘pma’noliso‘zningbarchama’nolariyig‘indisida,
uningma’nosininghajmidagialohidaelementlarifodalanayotgantushunchalarningo‘zi
gaxosxususiyatlari, o‘zmustaqillikvamuhimlikdarajasi,
foydalanishko‘rsatgichibilanfarqlanadi.

Ko‘pma’noliarabchaso‘zningsemantikmazmunitarkibiytuzilishigaegavako‘phollard
aundama’nolarierarxiasini (ya’nibosqichlargadarajalanishi) kuzatishmumkin.
Bundabittaasosiyma’noboshrolnio‘ynaydi,
boshqalariesaungabo‘ysunadivabevositayokibilvositaravishdaundankelibchiqadi.
Asosiyma’noatrofidatarixan, tilqonuniyatlarigamuvofiqravishda,
so‘zningikkinchidarajalima’nolarishakllanadi.

Kontekstbilanengkambog‘lanishgaegabo‘lganma’noengmuhimvaasosiyma’n
ohisoblanadi. Xususiylar, ikkinchidarajadagima’nolarhammavaqthamso‘zningkontekstdagimazmunibilanbog
‘lanishdabo‘ladivaasosiyma’nodankelibchiqadi.

Buholquyidagima’nolarmujassamlashgan “أخ”
so‘ziningsemantiktuzilishidayaqqolko‘zgatashlanadi: 1) “tug‘ishganaka “، 2)
og‘ayni, 3) xuddishunday, o‘xshash (“هذا الثوب أخو هذا”) –
“Buko‘ylakmanabuko‘ylakkao‘xshash” iborasidagikabi), 4) “أخو الحرب” –
doimojangqiluvchi, jangovar; “أخو الكسل” – tanballikningakasi, ya’nitanbal,
iborasidagikabinimagadirxosliknibildiruvchivanihoayat “يا أخا تمم” –
Tamimlikog‘ayni,

murojaatidagikabilarbironqabilagamansubliknibildiruvchiso‘nggi,
beshinchima’nodir. Bu yerdagibirinchima’noasosiyvato‘g‘ridan-
to‘g‘rima’nohisoblanib, qolganlariesao‘shama’nodankelibchiqadi.
Ularkamtarqalgan, uslubiyyihatdagiiboralar, his-
hayajonlibo‘yoqlarbilanko‘proqbog‘lanishgaega,
takrorlanishko‘rsatgichlaribo‘yichaajralibturadilar.

Shubilanbirvaqtningo‘zidaayrimma’nolarbixildato‘g‘rivanomnianglatuvchibo‘lish

larimumkin,

lekino 'zmazmunigako'raulardan birining hosilasisifatida ikkinchisidankelibchiqishia niqholdir. Masalan, taqqoslang: "رأس" – bosh (odamning, hayvonning kallasi) – "رأس الشجرة" – daraxtninguchi; "كتف" – yelka, kaft (odamvahayvonlarniki) – "فم البندقية" – tog'yonbag'ri; "فم" – og'iz – "فم الوادي" – vodiyningetagi – miltiqningog'zikabiso'zlar.

Yuqorida keltirib o'tilgan til hodisalaridan tashqari "التوليد الدلالي" ga "الاقتراض" ("qarz olish", "o'zlashtirish") ni ham kiritish mumkin. Mavjud tilga biror bir yangi ajnabiy atama qabul qilinsa yoki biror yangi so'zga nisbatan ehtiyoj tug'ilsa, olimlar yo "الاقتراض" ga murojaat qiladilar, yoki bo'lmasa qabul qilinayotgan atamani arabcha ko'rinishga keltiradilar. Shunisi ahamiyatga molikki, "الاقتراض" ko'proq yangi ma'noli so'zlarni hosil qilishga nisbatan qo'llaniladi. Bunday holatlarda mavjud so'zning ma'nosiga yana bir yangi ma'no qo'shiladi;

"الاقتراض" amalga oshirilishi uchun yagona bitta shart mavjud-yangi hosil qilingan so'z o'rtasida ma'lum bir uzviylik mavjud bo'ladi, ayrim holatlarda esa bu aloqa umuman kuzatilmaydi. Masalan, tibbiyotda qo'llaniladigan "ultratovush" atamasi ko'pchilikka tanish, uning inglizcha ko'rinishi "ultrasound" bo'ladi, arablar esa uni bu nomdan mutlaqo boshqacha holda, ya'ni "الموجات" – "to'lqinlar" deb ataganlar. Uning bunday nom olishiga "ultratovush" jihozining ekranida ko'rinib turadigan to'lqinsimon chiziqlar sabab bo'lgan.

Arab tilidagi "النواة" ("urug'", "danak") so'zi fransuz tilidagi "danak" va "yadro" ma'nolarini ifodalovchi "noyau" so'zidan "نواة الذرة", ya'ni "atom yadrosi" ma'nosini o'zlashtirgan⁵⁵.

Ammo hozirda hech qanday o'xshashliksiz fransuz tilidagi so'zlardan o'zlashtirilgan yangi ma'nolar bilan boyib borayotgan so'zlar soni kundan – kunga ko'payib bormoqda. Bunday so'zlarga misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin:

"ورقة" ("varoq") ni anglatuvchi "صحيفة" so'zi fransuz tilidagi "feuille"

⁵⁵Vincent Monteil. L'arabe moderne Paris. –Paris., 1960. -P.172.

(“gazeta”, “varoq”)so’zidan “ gazeta”- ma’nosini "جريدة" o’zlashtirgan.

"حقل" (“ dala”) so’zi fransuz tilidagi “ domaine”, ingliz tilidagi “ field” (“dala”, “ soha”) so’zlaridan “ neft maydonlari”, “ siyosiy maydonlar” va “fizik maydonlar” ma’nolarini o’zlashtirgan.

"جبهة" (“ peshona”) so’zi fransuz tilidagi “ front” so’zidan “ siyosiy qarorgoh” ma’nosini o’zlashtirgan.

"الإطار" (“ doira”) so’zi fransuzcha “ cadre” so’zidan “ kadr” ma’nosini o’zlashtirgan.

"المشروع" (“ loyiha”) so’zi ingliz tilidagi “ project” so’zidan “ ishlab chiqarish”, “ sanoat birlashmasi” ma’nolarini o’zlashtirgan⁵⁶.

Ba’zi hollarda "الاقتراض" ishtiyoqning naht turi orqali ham amalga oshiriladi. Masalan:

Arab tilidagi "كهرحراري" – “ elektrtermik” so’zi "كهرباء" (“ elektr”)ning qisqartirilgan "كهر" shakli va "حراري" (“ termik”) so’zlarining birikishidan hosil qilingan bo’lib, fransuz tilidagi “ électrothermique” so’ziga taqlid qilib hosil qilingan.

"أنا" – “ men” va "مركزية”- “ markaz”, “ markaziylik” so’zlarining birikishidan hosil bo’lgan "أنمركية”fransuzcha “égecentrisme”- “ egesentrizm” so’ziga taqlidan yasalgan.

⁵⁶ Nikola Dobrishon. محاولة لتصنيف أنواع اقتراض معاني الألفاظ. –Ruminiya., 1997. –B.173.

Ushbu bitiruv malakaviy ishimda “Ishtitoq” bo’yicha izlanar ekanman, bu mavzuga iloji boricha kengroq yondashishga harakat qildim hamda ushbu mavzu haqidagi ma’lumotlar bilan tanishib chiqish jarayonida “Ishtiqoq” haqida biz-arab tili ixlosmandlari juda ham kam ma’lumotga ega ekanligimizga amin bo’ldim. Mazkur bitiruv malakaviy ishimning mavzusi “Arab tilida sermahsul so’z yasash usullari (ishtiqoq)” to’g’risida bo’lib, bu masala qadimdan tilshunos olimlarning diqqat markazida bo’lib kelgan. Bitiruv malakaviy ishim kirish, oltita bo’limni o’z ichiga olgan ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati, hamda ilovadan iborat. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, o’rganilganlik darajasi, ishning maqsad va vazifalari, manbalari, obyekti, predmeti, shuningdek, bitiruv malakaviy ishining tuzilishi to’g’risida ma’lumotlar berib o’tilgan.

Bitiruv malakaviy ishimizning mazkur boblarida aks etgan ma’lumotlardan quyidagi xulosalarga keldik. “Ishtiqoq” haqida o’zbek tilidagi sanoqli adabiyotlarda ma’lumot berilgan bo’lib, ushbu mavzu haqida to’laqonli ma’lumotlarni faqat arab tilidagi manbalardan topish mumkin ekan. Arab tilidagi adabiyotlardan "علم الاشتقاق" (Doktor M.H.H.Jabal), "ظاهرة الاشتقاق" (Doktor H.A.Ne’ma) singari kitoblarda “Ishtiqoq” haqida ko’plab ma’lumotlarni uchratish mumkin. O’zbek va rus tillaridagi adabiyotlardan esa Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. larning “Arab tili leksikologiyasiga kirish” hamda V.M.Belkinning “Arabskaya leksikologiya” nomli kitobida ba’zi ma’lumotlar keltirib o’tilgan. “Al-ishtiqoq” atamasi ikki xil ma’noga ega bo’lib, uning birinchi ma’nosi “so’zning ma’nosini talqin qilish, uning kelib chiqishini aniqlash”, ikkinchi ma’nosi esa “to’g’ridan-to’g’ri yangi leksik ma’noli yangi so’zlarni hosil qilish”, degan mazmunni anglatadi.

Ishtiqoq bu so’zning qaytadan hosil bo’lishi, yaratilishi bo’lib, aynan shu jarayonda ishtiqoqning asosiy maqsadi namoyon bo’ladi. O’z navbatida, ishtiqoq oldiga quyidagi shartlar qo’yilar ekan:

1. Ikki so’z tarkibidagi asliy harflarning bir-biriga o’xshash bo’lishligi;
2. Ikki so’z tarkibidagi asliy harflar joylashish tartibining ham bir-biriga muvofiq bo’lishi;

3. Ularning ma'nolaridagi mutanosiblik.

4. Ishtiyoqda harflardagi mutanosiblik emas, balki ma'nolardagi mutanosiblikning muhim ahamiyatga ega bo'lishligi;

- Ishtiyoqqa nisbatan berilgan ta'riflarni ikkiga turga ajratish mumkin:

1. Klassik (mumtoz) arab tilshunoslarining ishtiyoqqa bo'lgan yondashuvi;
2. Zamonaviy arab tilshunoslarining ishtiyoq bo'yicha bildirayotgan fikrlari.

Qadimiy arab tilshunoslari “ Ishtiyoq” atamasiga ko'proq “so'zning o'ng va chap tomonlardan harfdan harfning olinishi orqali yangi so'zning yasalishi” mazmunida ta'rif bergan bo'lsalar (Ibn Manzur, Sibavayhi), yangi arab tilshunoslari esa bu mavzuga o'zgacha tarzda yondashadilar. Ular “Ishtiyoq” atamasini ta'riflashda “الاستحداث” - “yangilanish” (Abulqosim Zajjojiy), “الإشياء” - “qurilish” (Ibn U'qayl), “الاقطاع” - “ kesib olish” (Ahmad Ibn Al-Hasan), “النزع” - “ ajratib olish” (Imon Ali Ibn Muhammad), “القياس” - “ qiyoslash”, “ solishtirish” (Imom Ahmad Ibn Foris) tushunchalarini qo'llaydilar.

- Ishtiyoqning ko'plab turlari mavjud bo'lib, ularning eng ko'p o'rganilganlari quyidagilardir :

1. اشتقاق لفظي (shakliy ishtiyoq);
2. اشتقاق دلالي (ma'noviy ishtiyoq);
3. اشتقاق صوتي (tovushli ishtiyoq);
4. اشتقاق شعبي (xalqona ishtiyoq).

- Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda ishtiyoqning quyidagi to'rt guruhi keltirib o':

1. “الاشتقاق الصغير”;
2. “الاشتقاق الكبير”;
3. “الاشتقاق الأكبر”;

4. "النحت"

- Ba'zi zamonaviy tilshunoslar esa ishtiyoqning beshinchi guruhiga "الإتباع" ni ham kiritadilar. Ishtiyoqning bu guruhi o'zbek tilidagi juft so'zlarga to'g'ri keladi. Biroq, arab tilidagi bunday so'zlarning yasashida ma'lum tartib-qoida mavjud, ya'ni bunday so'zlar yasalayotganda ikkinchi juft so'zning birinchi harfi doimo "ba'un"ga o'zgartiriladi. Masalan, حسن بسن – yaxshi, كثير بشير – ko'p, خلطة بلطة – tartibsiz.

- So'z tarkibidagi muayyan bir harfni boshqa harf bilan almashtirish orqali so'zning ma'nosiga katta ta'sir ko'rsatish mumkin. Ushbu harflar so'zlarning anglatayotgan ma'nosini kuchaytirishi yoki aksincha, kuchsizlantirishi (قبض - barmoqlar bilan ushlamoq, قبض - butun kaft bilan ushlamoq, خوص - ichkariga botgan ko'z, حوص - bo'rtib chiqqan ko'z), hatti- harakatning qay taribda amalga oshirilishini ifodalashi (قطّ - eniga qirqmoq, قَدّ - bo'yiga qirqmoq), yoki ularni muayyan anglatayotgan mazmuniga mutlaqo zid ma'noni ham yuklashi mumkin (فزع - ko'zga narsaning kirib ketishi, أخذى - ko'zdan narsani chiqarib tashlash, فزع - qo'rqmoq, أفزع - qo'rquvdan xalos bo'lmoq). Shuningdek, fe'llarning qanday harflar bilan boshlanishiga qarab yoki ularning qanday harflardan tashkil topganligiga ko'ra ham, ularning ma'nosini aniqlash mumkin ekan (uyasiasosidayasalnganso'zlarumumannimaningdirichidanyuqorigayokitashq arigasodiretilganharakatma'nosini: نَبأ - "ko'tarilmoq, balandlashmoq, oshmoq", نبت - "o'smoq"; فر - uyasidan hosil qilinganso'zlar hartarafga qarabsodiretilganharakatni anglatadi: فرج - "yormoq, maydalamoq, parchalamoq", فرد - "ajratmoq").

- الأضداد ، اتفاق المعاني و اختلاف المباني ، اتفاق المباني و اختلاف المعاني ، Talabanning kabi til hodisalarini o'rganishi uning "Ishtiyoq" haqidagi bilimlarini mustahklamlanishiga hamda arab tilidagi boshqa til hodisalari haqida ham yanada kengroq ma'lumotga ega bo'lishiga yordam beradi.

Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov asarlari

1. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O‘zbekiston, 2000.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. Karimov I.A. “Chet tillarini o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori 2012-yil 10-dekabr.

Arab tilidagi manbalar

1. الدكتور محمد حسن حسن جبل. علم الاشتقاق.- القاهرة. 2006.
2. أبو الفتح عثمان بن جني. الخصائص. - القاهرة. 1956.
3. الأســـــــــــــــــــــــ تاذة راضـــــــــــــــــــــيةبنعربية
إشكالية صناعة المصطلح ألســــــــــــــــــ انيوطرقتوليد عندالمحدثين.- شـــــــــــــــــلف.
2010.
4. أبو الربيع سليمان بن بنين بن خلف بن عوش تقي الدين. اتفاق
المباني و افتراق المعاني.
5. الدكتور سيروان عبد الزهرة الجنابي.الاشتقاقُ عندَ ابنِ جنِّي .-
كوفة. 2008.
6. احمد بن فارس. الصحاحي في فقه اللغة. تح: مصطفى الشويمي،
مطابع أبادار وشركائه – بيروت لبنان. 1964.
7. الخليل بن احمد الفرهيدي. العين. تح: د. مهدي المخزومي، ود.
ابراهيم الشامرائي، مط دار الرشيد – بغداد. 1985.
8. السيوطي أبو بكر عبد الرحمن. المزهر في علوم اللغة وأنواعها. تح: محمد احمد
جاد المولى وآخرون، مط دار أحباء الكتب العربية – مصر.

9. عبد أمين. الاشتقاق. لجنة التأليف والترجمة. - القاهرة. 1958.
10. فخر الدين الرازي. التفسير الكبير. مطبعة البهية- مصر. 1938.
11. الدكتور حيدر علي نعمة. ظاهرة الاشتقاق و إثرها في إثراء الدلالة اللغوية و المعجمية للمفردة القرآنية. - عراق. 2012.
12. أبو الفضل جمال الدين بن منظور الأنصاري. لسان العرب. الإفريقي، المصري، دار الفكر. - بيروت. 2005.
13. عبد الحميد أبو سكين. الاشتقاق و غثره في النمو اللغوي. بلا مكان نشر. 1399هـ.
14. الزجاجي (أبي إسحاق إبراهيم بن السري). اشتقاق أسماء الله الحسنى. - دمشق. 1986.
15. مجموعة شافية من علمي الصرف و الخط: شروح الجاربردي. - بيرت. 130هـ.
16. ابن سيد (أبي الحسن علي بن إسماعيل). المخصص. - بيروت.
17. ابن فارس (أبي الحسين أحمد). مقاييس اللغة. - القاهرة. 1366هـ.
18. لويس معلوف. المنجد في اللغة. - بيروت. 1996.
19. الدكتور نيقولا دوبريشان. محاولة لتصنيف أنواع اقتراس معاني الفاظ و التراكيب الأجنبية بالترجمة. - رومانيا. 1997.

O'zbek tilidagi adabiyotlar

1. Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. Arab tili leksikologiyasiga kirish. –Toshkent.: 2010.
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. –Toshkent.: 1998.
3. Kamolot sari 5-son iqtidorli yoshlar ilmiy to'plami. –Toshkent., 2012.

Rus tilidagi ilmiy manbalar

1. В.М.Белкин. Арабская лексикология. –Москва.: 1975.
2. Лексическая синонимия. Сборник статей. –Москва.:Наука. 1967.
3. Н.П.Остроумов. Исламоведение. Аравия, колыбель ислама. –Москва.:2007.

Ingliz va fransuz tillaridagi adabiyotlar

1. Vincent Monteil. L'arabe moderne Paris, 1960.
2. Arab League Educational Cultural and Scientific Organization, Unified Dictionary of Linguistic Terms, (English - French - Arabic) , 1989, P.22;
A Dictionary of Modern Linguistic Terms, Librairie du Liban, 1983.

Lugʻatlar:

1. Nosirov O., Yusupov M. An-na`im arabcha-o`zbekcha lug`at. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2003.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.: Русский язык.1977.
3. Барисов В.М. Русско-арабский словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1967.

Foydalanilgan internet saytlari:

1. <http://arabistika.com.ua/category/научные-статьи/>

2. <http://www.jalt.net>
3. <http://www.almeshkat.com>
4. <http://alwarraq.com>
5. <http://google.ru>

ILOVA

Arabtilida 1- va 2- yoki 2-va 3- م ،
 س harflaribo'lganucho'zaklife'llarningko'pchiligiqo'lbilanamalgaoshiriluvchihatti-
 harakatgaishoraqiladi:

teginmoq	مَسَّ
tegmoq	لَمَسَ

qo'yib yubormoq	غمس
botirmoq	قمس
ko'mmoq	رمس
tekislaraoq (dasturxon)	طمس
ushlaraoq	مسك
surtmoq	مسح
qo'l bilan siqmoq	مسط
uqalaraoq	مسد
qovurmoq	حمس
Nimanidir 1/5ni olmoq	خمس
Berkitib qo'ymoq	دمس

نف harflaridan yasalgan uch o'zakli fe'llar kirish va chiqish yoki ichkaridan tashqariga hamda tashqaridan ichkariga bo'luvchi hatti- harakatlarga ishora qiladi.

zahr arjratmoq	نفث
----------------	-----

sakramoq	نفج
puflamoq	نفخ
chiqmoq	نفذ
chiqmoq	نفذ
qochmoq	نفر
nafas olmoq	نفس
uzmoq	نقش
qaynab chiqmoq	نفط
chiqmoq	نفق
burun qoqmoq	نفّ
tarqalmoq	نفح